

SVEUČILIŠTE U ZAGREBU
FILOZOFSKI FAKULTET
ODSJEK ZA POVIJEST UMJETNOSTI

DIPLOMSKI STUDIJ POVIJESTI UMJETNOSTI
ISTRAŽIVAČKI SMJER

Diplomski rad

**Zaštita spomenika kulture u Regionalnom prostornom planu južnog
Jadrana od 1967. do 1969. godine**

Studentica: Jasna Subašić

Mentor: dipl. ing. arh., dr. sc. Zlatko Jurić

Zagreb, rujan 2016.

Sadržaj

Sadržaj.....	2
1. Uvod	3
2. Prostorno planiranje.....	4
2.1. Prostorno planiranje u Jugoslaviji.....	6
2.2. Prostorno planiranje u službi zaštite spomenika kulture.....	8
3. Razvoj ideje i izrada Regionalnog prostornog plana južnog Jadrana	12
3.1. Program dugoročnog razvoja i plan prostornog uređenja jadranskog područja.....	13
3.2. Regionalni prostorni plan južnog Jadrana.....	16
3.3. Sadržaj Plana.....	18
4. Spomenici kulture u Regionalnom prostornom planu južnog Jadrana	20
4.1. Vrijednosti područja	20
4.2. Preporuke za zaštitu spomenika.....	22
4.3. Valorizacija spomenika kulture	24
5. Utjecaj suvremene teorije zaštite na međunarodnoj i lokalnoj razini	29
5.1. Međunarodna razina	29
5.2. Lokalna razina.....	31
6. Značaj Regionalnog prostornog plana južnog Jadrana	34
7. Nakon Regionalnog prostornog plana južnog Jadrana	37
8. Zaključak	39
9. Prilozi:	41
10. Literatura:	44
11. Izvor ilustracija:	47

1. Uvod

Cilj rada jest prikazati i analizirati sadržaj Regionalnog prostornog plana južnoga Jadrana objavljenog 1969. g. te suvremene tendencije u području zaštite kulturne baštine tog razdoblja, posebice u kontekstu razvoja općeg prostornog planiranja u Hrvatskoj. Taj opsežni plan predstavlja veliko postignuće za vrijeme i prostor u kojemu nastaje, no o njemu nije mnogo pisano nakon ranih sedamdesetih godina. Dostupna literatura uglavnom je usmjerena na važnost Plana u kontekstu ekonomskog i turističkog planiranja, dok je aspekt zaštite spomenika kulture ostao donekle zanemaren, pa je stoga ovaj rad posvećen upravo studiji „Spomenici kulture”, jednoj od ukupno trinaest studija koje čine Plan.

Rad se može podijeliti u tri osnovna okvirna dijela – uvodni dio s općim definicijama i pregledom razvoja prostornog planiranja na području Jadrana s naglaskom na ulogu zaštite spomenika u planovima, nakon čega slijedi prikaz procesa izrade samog plana za južni Jadran i sadržaj njegove studije o spomenicima, te naposljetku analiza njegova značaja i kratak osvrt na ono što je uslijedilo nakon njega.

U prvom je dijelu prikazan postupni razvoj prostornog planiranja jadranske obale, od prvih pokušaja regionalnog planiranja do regionalnog plana za južni Jadran, uz poseban osvrt na mjesto zaštite spomenika u prostornim planovima. Planiranje je u to vrijeme najviše usmjereno na probleme turizma i izgradnje turističkih područja, pa je tako i sam Plan prvenstveno bio namijenjen analiziranju ponajprije ekonomskih mogućnosti daljnjeg razvoja turizma i usmjeravanju prostornih odnosa priobalnog područja. Shodno tome, i studija o spomenicima kulture predstavljala je odgovor na nekontroliranu izgradnju pretežno turističkih objekata duž obale i pokušaj sprječavanja daljnje degradacija na jednoj višoj razini, koja bi zatim usmjeravala i planove niže razine.

Analiza planova i događaja koji su prethodili Planu omogućila je bolje razumijevanje procesa njegove izrade i općenito uspjeha takvog opsežnog pothvata. Ponajviše je bilo zanimljivo uključivanje spomenika u dugoročno planiranje u tako ranoj fazi organiziranog prostornog planiranja, na razini ravnopravnoj sa svim drugim područjima društvenog i gospodarskog planiranja. Istražen je način na koji je to učinjeno, to jest metodologija i osnove dokumentiranja i evidentiranja spomenika, te problematika zaštite koju su prepoznali autori studije i preporučene smjernice i postupci zaštite.

2. Prostorno planiranje

Prostorno planiranje ukratko se definira kao *optimalan raspored ljudi, dobara i djelatnosti na teritoriju radi njegove optimalne upotrebe*.¹ Njime se istražuju sve mogućnosti (prirodne, proizvodne, društvene itd.) i resursi jednog prostora te predviđa i usmjerava njihovo iskorištavanje, s namjerom sprječavanja pojedinačnih intervencija bez sagledavanja šireg konteksta i njihovih mogućih posljedica te rješavanja potencijalnih sukoba pojedinih elemenata u prostoru. Ono se ostvaruje putem općih dugoročnih prostornih planova za šira područja, na temelju kojih se prema potrebi izrađuju i dodatni, detaljniji urbanistički planovi za pojedina naselja koja se na tom području nalaze. Može se reći da općenito vrijedi sljedeće pravilo: što je područje obuhvaćeno planovima šire, to su njihovi zaključci i smjernice općenitiji i manje precizni, i obratno.²

Svaki plan predstavlja skup dokumenata koji prikazuje predviđanja razvojnog puta neke prostorne cjeline u određenim vremenskim razmacima te treba imati dvojaku narav: osim što koristi stručnjacima, mora biti i dovoljno prilagođen kako bi bio informativan i razumljiv i široj javnosti.³ Unatoč definiciji koja daje naslutiti da je riječ o konačnoj odluci, prostorno planiranje zapravo je neprekidan, dinamičan proces praćenja i analiziranja promjena i usmjeravanja daljnjeg razvoja određenog prostora.

Prostorni se planovi međusobno razlikuju ovisno o veličini područja koje obuhvaćaju te se općenito dijele na državne, regionalne, lokalne ili mikroregionalne planove te planove za područja posebnih obilježja, dok se urbanistički dijele na generalne i detaljne planove te urbanističke projekte.⁴ Neki pak autori govore tek o razvojnim planovima te provedbenim planovima ili urbanističkim projektima, pri čemu potonja vrsta planova obuhvaća mnogo uže područje te se donosi na kratkoročno razdoblje.⁵ Bez obzira na njihov opseg i stupanj detaljiziranja, jedan je od osnovnih zadataka prostornih planova analizirati i istaknuti postojeću ili predviđenu problematiku povezanu s uređenjem i razvojem svih elemenata u prostoru te ponuditi moguće smjernice tijelima koja su zadužena za rješavanje tih problema.

Iako se prostorni planovi bave predviđanjima pojava u bližoj ili daljoj budućnosti, potrebno je naglasiti da ona počivaju na strogo znanstvenim osnovama, odnosno rezultatima detaljnih

¹ Marinović-Uzelac 2001: 12

² Piha 1973: 66

³ McLoughlin 1969: 255

⁴ Marinović-Uzelac 2001: 16

⁵ Marasović 1985: 98

znanstvenih istraživanja i studija. Svi planovi obavezno sadržavaju karte, statističke i druge podatke i dokumentaciju, stručne studije iz različitih područja (demografije, prometa, industrije itd.), elaborate, zatim opis i procjenu postojećeg stanja, potreba, mogućnosti i tendencija, projekcije za budući razvoj, smjernice te utvrđene ciljeve, zadatke i prioritete i slično.⁶

Može se reći da se uređenje i organizacija prostora u nekom obliku javljaju od samih početaka života ljudi u gradovima, no prostorno planiranje kao posebna se djelatnost razvija tek početkom 20. st., u vrijeme intenzivnog rasta gradova. Ono nastaje na temeljima urbanizma zbog spoznaje da se urbanistički planovi ne mogu izrađivati bez uzimanja u obzir i odnosa grada sa širim područjem i vanjskih čimbenika koji utječu na njegov razvoj.⁷ Postupnim širenjem planerskih aktivnosti na zone u neposrednom okruženju gradova, a zatim i dalje, nastajali su i sve opširniji planovi, među kojima naposljetku i regionalni prostorni planovi, kao drugi u hijerarhiji planova prema opsegu teritorija koji obuhvaćaju.

Šezdesetih godina 20. stoljeća teorija urbanizma i prostornog planiranja sve se više usredotočuje na pojam *dinamičnog sustava* koji se neprestano razvija i mijenja pod utjecajem brojnih složenih, međusobno ovisnih čimbenika. Ti čimbenici uglavnom obuhvaćaju strukturu stanovništva, gospodarstva, prometne komunikacije, prirodne resurse i slično. Stoga su bili potrebni prostorni planovi koji bi predviđeli različite faze razvoja gradova u određenim intervalima, kao i potencijalni učinak određenih pojava i tendencija koje se javljaju u prostoru.⁸ U skladu s time, slikovni i tekstualni sadržaj planova na kvantitativan i kvalitativan bi način trebao objašnjavati predviđene promjene u (najčešće) višegodišnjim fazama, a kako bi se to postiglo, sam plan treba biti popraćen brojnim dodatnim, mnogo detaljnijim studijama svakog pojedinog čimbenika, uključujući i neke specifične čimbenike koje zahtijeva određeni prostor⁹ – u slučaju Regionalnog prostornog plana južnog Jadrana, primjerice, to je turizam, kao važan pokretač razvoja cijele regije.

⁶ Piha 1973: 74-5

⁷ Marinović-Uzelac 2001: 12

⁸ McLoughlin 1969: 81

⁹ McLoughlin 1969: 84

2.1. Prostorno planiranje u Jugoslaviji

Prostorno planiranje na regionalnoj razini u Jugoslaviji u punom je smislu riječi započelo nakon Drugog svjetskog rata, odnosno 1950-ih godina, kada dobiva svoj institucionalizirani oblik i zakone, te je time zapravo kasnilo za ostalim, ne-prostornim oblicima društvenog planiranja.¹⁰ Unatoč tome, vrlo brzo se razvija i postaje produktivna djelatnost iz koje već u sljedećem desetljeću izrasta nekoliko značajnih i opsežnih projekata i planova na svim razinama, od lokalne do državne.

Važnu ulogu u razvoju prostornog planiranja odigrao je Urbanistički savez Jugoslavije, osnovan 1955. g. Osim arhitekata i urbanista, članove saveza činili su i stručnjaci iz raznih drugih područja povezanih s prostornim planiranjem, poput ekonomista, pravnika, sociologa i slično. Svi oni nastojali su svojim radom unaprijediti prostorno planiranje u Jugoslaviji i popularizirati ga, a djelovali su i u području razvoja metodologije planiranja te postupaka izrade i provedbe planova. Jedan od važnijih aspekata rada saveza bilo je i organiziranje skupova putem kojih se vršio utjecaj na sve sudionike društva u pogledu donošenja odluka i zakona te planiranja.¹¹

Ono što je izravno omogućilo izradu plana za južni Jadran, odnosno sve oblike planiranja u tom razdoblju jest svakako Zakon o urbanističkom i regionalnom prostornom planiranju Narodne Republike Hrvatske, usvojen u svibnju 1961. g. Tim je zakonom po prvi put određeno da se izgradnja i planiranje razvoja gradova moraju odvijati prema odgovarajućim urbanističkim i regionalnim planovima. Propisano je da se moraju izraditi regionalni i urbanistički prostorni planovi, a prema potrebi i detaljniji urbanistički projekti ili odluke koje će ih zamijeniti, kako bi se službenim putem i na sveobuhvatan način odredio daljnji razvoj određenog prostora.¹²

Prema zakonu, uloga regionalnog prostornog plana u osnovi je regulatorna, to jest, on služi planiranju na jednoj višoj razini koja zahtijeva usklađivanje različitih uvjeta, čimbenika, područja i službi za planiranje, a zatim se planovi niže razine, namijenjeni manjim područjima, izrađuju u skladu s njegovim općim smjernicama i odredbama, na način da se ne kose s predviđenim općim razvojem pojedine regije. Samim time, može se zaključiti da je glavni zadatak Regionalnog prostornog plana južnog Jadrana također bio pružanje osnovnih

¹⁰ Marinović-Uzelac 1986: 191

¹¹ Piha 1973: 41

¹² Radeljak 2012: 350

smjernica za razvoj koje su naknadni urbanistički planovi i projekti trebali slijediti i podrobnije razraditi.

Dok se za urbanističke programe, generalne i detaljne urbanističke planove te urbanističke projekte određuje opći sadržaj i vrsta dokumentacije koja je u njih uključena, u ovoj prvoj inačici zakona izostaje takav detaljan opis za regionalne planove. Navodi se tek služba zadužena za njihovu izradu i usvajanje (*organ uprave kotarskog odnosno općinskog narodnog odbora nadležan za poslove urbanizma*) te da metodološke smjernice određuje tadašnji Sekretarijat Izvršnog vijeća Sabora za građevinarstvo, urbanizam i komunalne poslove u dogovoru sa Zavodom za privredno planiranje NR Hrvatske.¹³ Time regionalno planiranje zapravo još uvijek nije dobilo službenu zakonsku regulaciju te je ostavljeno otvoreno za tumačenje.

Taj je propust ispravljen u sljedećoj inačici zakona, usvojenoj u listopadu 1966. g., samo nekoliko mjeseci prije početka rada na izradi Plana. U njoj se navode osnovne stavke koje mora sadržavati svaki regionalni plan: smjernice za opći prostorni razvoj regije koju obuhvaća, zatim za namjenu pojedinih površina, razmještaj stanovništva te za rješavanje pitanja infrastrukture. Ono što je zanimljivo jest činjenica da se pod stavkom koja se odnosi na dokumentaciju takvih planova izričito spominje *konzervatorska dokumentacija*.¹⁴ Iako nije detaljnije objašnjeno na što se točno taj izraz odnosi, značajno je što se upravo konzervatorska djelatnost već tada izdvaja kao važna stavka planiranja.

Nakon donošenja zakona o prostornom uređenju, nastupilo je desetljeće koje je obilovalo planerskim aktivnostima, ponajviše na regionalnoj razini. Među većim planovima koji tada nastaju vrijedi izdvojiti Regionalni prostorni plan kotara Krapine (iz 1958. g., što ga čini najranijim, a prethodio je i donošenju Zakona), Regionalni prostorni plan kotara Split (1964. g.), Program dugoročnog razvoja i plan prostornog uređenja jadranskog područja (1967. g.), Regionalni prostorni plan Istre (1969. g.) te naposljetku velike regionalne planove za južni (1969. g.) i tzv. „gornji” Jadran (1972. g.). Zahvaljujući ovim planerskim postupcima za područja uz obalu, koji započinju već 1960. g., Jugoslavija se svrstava među prve zemlje u svijetu koje su uvele prostorno planiranje za potrebe turizma.¹⁵

¹³ Zakon o urbanističkom i regionalnom prostornom planiranju, NN (1961.), 21: 130

¹⁴ Zakon o urbanističkom i regionalnom prostornom planiranju, NN (1966.), 39: 208

¹⁵ Marinović-Uzelac 2001: 485

Osim navedenih planova, u ovom je razdoblju izrađen i dio prostornog plana Rijeke, zatim prostorni planovi za nekoliko područja turističkog značaja (prostor Makarske, Šibenika i Ploča) te brojni urbanistički planovi i odluke za mjesta s dominantnom industrijom turizma: Pulu, Rijeku, Zadar, Šibenik, Split, Ploče i Dubrovnik.¹⁶ Kao što je vidljivo, razvoj planova tekao je od užih prema širima, gotovo kao da se sustavno provodio eksperiment na sve većim područjima, što je naposljetku dovelo do izrade Prostornog plana SR Hrvatske (1974. g.), ujedno i plana najviše razine u tadašnjoj SFRJ jer prostorni plan za čitavu Jugoslaviju nikada nije izrađen. Takav je pristup u izravnoj suprotnosti s temeljnim načelom prostornog planiranja, to jest jasno je da ove planove nisu usmjeravali širi razvojni planovi jer u to vrijeme oni još nisu ni postojali, nego su oni rađeni zasebno, neovisno o općim smjernicama za razvoj šire regije. Jedan od glavnih razloga pristupanja izradi regionalnih planova bit će upravo sprječavanje ovakvih nekoordiniranih akcija.

2.2. Prostorno planiranje u službi zaštite spomenika kulture

Iako prostorno planiranje ne predstavlja aktivan oblik zaštite jer samo po sebi ne uključuje konkretne intervencije i zahvate na spomeničkoj baštini, ono ipak čini važan korak u odlučivanju o njihovoj sudbini. Određivanje njihove funkcije u prostoru, pravilno usmjeravanje prometa, smještaj industrijskih postrojenja i poslovnih prostora, odabir lokacija za izgradnju novih objekata i sl.; sve to može utjecati na spomenike, a u konačnici dovesti i do njihove degradacije ako se pomno ne isplanira. Može se reći da su pojedini zaštitni zahvati neposredna, trenutačna pomoć spomenicima, dok prostorno planiranje – ako se ispravno provede – djeluje preventivno i dugoročno osigurava kvalitetne uvjete za njihov opstanak ili barem upozorava na ključne probleme i pruža smjernice za njihovo rješavanje. To je moguće isključivo u sklopu prostornih planova jer zaštita spomenika predstavlja samo jedan od elemenata u prostoru koje oni uključuju, a čiji se međusobni odnosi i utjecaji tako mogu lakše prepoznati i istovremeno analizirati.

Ideja uključivanja spomenika u prostorno planiranje predstavljala je jedan od temeljnih zahtjeva takozvane „aktivne” zaštite nepokretne baštine koja se razvija nakon Drugog svjetskog rata kao dio multidisciplinarnog pristupa problematici spomeničke baštine. Ovaj pristup, o kojemu će više biti riječi nešto kasnije, od šezdesetih se godina sve više prihvaća u

¹⁶ Gašparović 1971: 39

međunarodnoj zajednici stručnjaka za zaštitu spomenika, pa tako i na ovim prostorima, kao što će postati jasnije u nastavku.¹⁷

Povezanost spomeničke baštine s planovima vrlo je brzo pronašla mjesto i u zakonodavstvu tadašnje Narodne Republike Hrvatske, točnije već 1960., kada je usvojen Zakon o zaštiti spomenika kulture. Tada se propisuje da prije početka izrade urbanističkih planova za naselja u kojima se nalaze registrirani spomenici državni zavod za zaštitu spomenika mora dati svoje mišljenje.¹⁸ Iz ovoga je jasno da iako zavod, odnosno općenito službe za zaštitu spomenika, još uvijek ne sudjeluje ravnopravno u urbanističkom planiranju, ipak ima glas, iako u tom trenutku samo u kontekstu urbanističkog, a ne šireg prostornog planiranja. Jedan od najranijih primjera šireg planiranja, već spomenuti plan za područje Splita, započet 1961. g., u tom je pogledu vrlo značajan jer upravo iz te godine potječe prvi elaborat jednog regionalnog plana u Hrvatskoj koji uključuje posebno poglavlje o spomenicima, s kartom spomenika cijele regije, pregledom povijesnog razvoja graditeljskog nasljeđa s grafičkim prikazima, kategorizacijom i vrednovanjem spomenika te naposljetku i općim smjernicama za njihovu zaštitu.¹⁹

Ne čudi da je i u godinama koje su uslijedile regionalno planiranje (a time i zaštita spomeničke baštine u planovima) ponajviše bilo usmjereno na prostor jadranske obale zbog razumljivih štetnih posljedica turizma koji tada doživljava uzlet, ali i radi racionalnog iskorištavanja turističkih potencijala. Dva su razloga za nagli razvoj turizma: izgradnja jadranske magistrale, što je omogućilo bolju povezanost područja uz nju, od kojih neka do tada uopće nisu imala poveznicu s ostatkom teritorija, te promjena u stavu prema Zapadnoj Europi, odnosno veća otvorenost jugoslavenskog turizma prema tom tržištu.²⁰ Sve veći broj turista pratila je i jednako intenzivna gradnja novih objekata za smještaj turista, s najvećim brojem izgrađenim upravo u desetljeću od 1965. do 1975. g.²¹ Uz to, od 1961. do 1965. godine dolazi i do izgradnje velikog broja stambenih objekata i dijelova komunalne infrastrukture te općeg razvoja gradova i industrijalizacije na tlu Hrvatske, a posebice u obalnom području. Dok jedan dio gradova doživljava prekomjeren rast, neka se manja naselja napuštaju i počinju propadati, a time i njihova spomenička baština.²²

¹⁷ Marasović 1985: 9-10

¹⁸ Zakon o zaštiti spomenika kulture, NN (1960.), 18: 217

¹⁹ Mušič 1963: 107

²⁰ Zimmerman 2007: 48

²¹ Mrak-Taritaš 2010: 138

²² Lay 1963: 110

Zbog svega toga postaju jasnije riječi povjesničara umjetnosti Milana Preloga, jednog od osnivača Instituta za povijest umjetnosti, koji je bio zadužen za izradu elaborata o spomenicima kulture u sklopu Programa dugoročnog razvoja i plana prostornog uređenja jadranskog područja, Regionalnog plana za južni Jadran te kasnijeg Koordinacijskog plana za „gornji” Jadran. Prelog je ustvrdio da su godine 1968. i 1969. predstavljale krajnji trenutak za izradu Plana južnog Jadrana i hvatanje u koštac s problemima karakterističnima za ovaj prostor, *procesom intenzivne izgradnje i masovnog propadanja starijeg građevinskog inventara*.²³

Suvremena je gradnja bila tehnološki napredna, ali često i previše monotona, masivna, funkcionalno i oblikovno neprimjerena i agresivna te je uspjela narušiti vrijedne povijesne sredine, djelomično i zbog toga što je relativno kasno provedena njihova valorizacija, a mnogo ranije otkriven njihov turistički potencijal.²⁴ Osim toga, u tom je trenutku velikoj većini starih gradova na obali bila potrebna asanacija, smatrao je Prelog, a s vremenom i složeniji zahvati revitalizacije kako bi se kvalitetno ispunile potrebe sve većeg broja posjetitelja na obali, ali i sve potrebe suvremenog čovjeka koji stanuje u tim gradovima.²⁵

Prelog navodi upravo prostorno planiranje kao jedan od najboljih načina rješavanja tih problema te istovremeno i najučinkovitiji medij putem kojega će se spriječiti daljnja degradacija jer jedino ono omogućuje racionalno iskorištavanje prostora i sagledavanje šire perspektive.²⁶ Prepoznao je potrebu revidiranja postojećeg odnosa prema prostoru, odnosno prema „starome”, te je u tu svrhu zagovarao planove u kojima bi se posebna pozornost posvetila onome što je nazvao *ljudskim faktorima*, među kojima je isticao kulturnu baštinu. Tvrdio je kako je postojeća zakonska osnova nedovoljna za zaštitu kompleksnih oblika spomenika, zbog čega je neophodno *rješavanje [njihove] sudbine u prostoru*, odnosno utvrđivanje njihove funkcije u *novoj prostornoj organizaciji života područja u kojima se nalaze*, pazeći pritom da ta funkcija ne bude posve neprikladna i u konačnici štetna.²⁷

Takve ideje odražavaju tada aktualne stavove struke zaštite spomenika, ali i općenito jedno dinamično razdoblje obilježeno čestim okupljanjima stručnjaka na međunarodnim i lokalnim konferencijama posvećenima upravo problematici suvremene zaštite povijesnog i kulturnog

²³ Prelog 1967b: 11

²⁴ Prelog 1971: 77

²⁵ Prelog 1967b: 14

²⁶ Prelog 1967b: 11

²⁷ Prelog 1967b: 11-12

naslijeđa. Iz takvoga će konteksta naposljetku izrasti i Regionalni plan južnog Jadrana, prvi u nizu sličnih opsežnih planova za teritorij nekadašnje SFRJ, koji predstavlja pravi početak ravnopravnog uključivanja spomeničke baštine u šire gospodarsko i društveno planiranje. Kada se sve to uzme u obzir, postaje jasno kako je Plan zapravo samo dio jednog šireg konteksta i karika u složenom slijedu događaja koji započinje čitavo desetljeće ranije.

3. Razvoj ideje i izrada Regionalnog prostornog plana južnog Jadrana

Regionalni prostorni plan za južni Jadran objavljen je 1969. godine, ali predstavlja rezultat kontinuiranog razvoja metoda i pristupa prostornom planiranju te kumulativnog iskustva stečenog u nekoliko različitih planova i studija koji su mu prethodili. Njegov se začetak može naslutiti već desetak ranije, točnije 1958-9. g., kada je izrađen Program dugoročnog turističkog razvoja u SR Hrvatske koji je uključivao *mnogo elemenata planiranja prostora*.²⁸

Metodologija razvijena za potrebe programa temelji se na uvođenju prostora u ekonomsko planiranje jer je prepoznato koliko zapravo uvjeti u prostoru utječu na mogućnosti razvoja turizma. Taj potez predstavljao je prekretnicu u planiranju turističkih područja jer je na taj način omogućeno objektivno sagledavanje i valoriziranje prirodnih uvjeta, a time i donošenje odluka o namjeni pojedinih prostora i grupiranju turističkih područja.²⁹ Iako je u to vrijeme naglasak još uvijek stavljen na prirodu i prirodne atrakcije, to je otvorilo vrata planiranju turističkih područja i funkcija na temelju objektivnih, mjerljivih kriterija i valorizacije, što će se kasnije primijeniti i na spomenike kulture u službi turizma. Može se reći da je zaštita spomenika kulture u sklopu prostornih planova predstavljala sljedeću fazu u slijedu razvoja zaštite prirode, odnosno čovjekove okoline, koja je početak također imala u razdoblju nakon Drugog svjetskog rata.³⁰

Iste godine u travnju održano je Savjetovanje o Jadranskoj obali, potaknuto već spomenutim problemima izgradnje turističkih kapaciteta duž obale, ali i prepoznatim izostankom pravilne koordinacije između izvođača pojedinih zahvata i drugih struka, bez sagledavanja šire prostorne cjeline i razvoja.³¹ Opći zaključak savjetovanja bio je da su upravo regionalni prostorni planovi ključni za dugoročno predviđanje rasta i razvoja naselja i gospodarstva, i to uz suradnju stručnjaka iz svih područja ekonomskih i društvenih znanosti, kako bi se konačno stalo na kraj pojedinačnim, nekontroliranim zahvatima u prostoru.³²

Jedan od rezultata Savjetovanja bilo je osnivanje Stručnog savjeta za prostorno uređenje jadranskog područja, kojemu je svrha bila pružanje prijedloga i smjernica za razvoj tog prostora te koordinacija rada svih uključenih stručnjaka i interesnih skupina. Važnost te komisije očituje se u činjenici da je potaknula provođenje studija metodologije planiranja

²⁸ Gašparović 1971: 39

²⁹ Domanik 1960: 74

³⁰ Marinović-Uzelac 1986: 300-1

³¹ Gašparović 1960: 73

³² Gašparović 1960: 73

turističkih područja Jadrana, na temelju kojih je 1963. g. u sklopu drugog takvog Savjetovanja u Crikvenici predstavljena metodologija naziva „Prostorno uređenje jadranskog područja: Metoda izrade prostornih planova turističkog područja na Jadranu”. Metodu su izradili urbanisti i planeri, ekonomski stručnjaci, stručnjaci za promet i druga područja, a u nekim je dijelovima analiza uključivala i posljedice razvoja turizma.³³

Dokument će, uz iskustvo rada na ranijim regionalnim planovima, poslužiti kao teorijska osnova za planiranje turističkih područja u planu koji će izvršiti značajan utjecaj na regionalni plan za južni Jadran, koji će preuzeti i ponoviti neke od njegovih postavki. Riječ je o Programu dugoročnog razvoja i planu prostornog uređenja jadranskog područja, objavljenom 1967. g., u pravom trenutku za početak rada na Regionalnom planu. Izrada Programa započela je tri godine ranije, a u tom razdoblju proučeni su prirodni uvjeti i infrastruktura te istražene mogućnosti razvoja tog područja.³⁴ Značaj ovoga Programa leži u činjenici da je i prije regionalnog plana južnoga Jadrana kao važnu stavku planiranja uključivao spomenike kulture, a koliki je njegov utjecaj bio postat će jasnije u nastavku rada.

3.1. Program dugoročnog razvoja i plan prostornog uređenja jadranskog područja

Za potrebe Programa izvršena su istraživanja turističkih prostora i postojeće izgradnje, a koliko je on bio detaljan potvrđuje činjenica da su u njegovoj izradi sudjelovali državni i regionalni urbanistički zavodi, Institut za povijest umjetnosti, vodoprivredna poduzeća, geografski institut, državni zavodi za statistiku i zaštitu prirode, stručnjaci za zdravstvo i promet, ali i skupina koja će nakon njega biti zadužena za izradu Regionalnog plana južnog Jadrana.³⁵

Jedan dio Programa posvećen je kulturnoj baštini, s posebnim naglaskom na njezinu ulogu u prostornom planiranju. Već na samom početku zaključeno je da uspjeh i kvaliteta prostornog planiranja prvenstveno ovisi o njegovu opsegu, odnosno broju znanstvenih područja koja se obuhvate i analiziraju.³⁶ To potvrđuje da je autor spomeničkog elaborata Programa, Milan Prelog, tada na čelu Instituta za povijest umjetnosti pri Sveučilištu u Zagrebu, već tada shvaćao da naselja nisu samo spoj izoliranih dijelova, nego živi organizmi čiji je razvoj

³³ Gašparović 1971: 39

³⁴ Gašparović 1971: 39

³⁵ Gašparović 1971: 39

³⁶ Prelog 1967a: 2

rezultat interakcije različitih funkcija i objekata. Samim time ni nove intervencije u prostoru nikada nisu jednostavni, izolirani postupci, nego složeni procesi s mnogobrojnim, potencijalno značajnim posljedicama, zbog čega zahtijevaju prethodne sveobuhvatne studije i detaljne analize kojima se proučava što je više moguće čimbenika koji na njih utječu. Postupak zaštite spomenika posebno je bio složen zbog specifičnosti jadranskog prostora koji obilježavaju stoljeća izgradnji i dogradnji koje su dovele do stvaranja *humaniziranog pejzaža*, odnosno nedjeljivosti prirode od onoga što je napravio čovjek.³⁷

Stoga se u Programu zahtijeva sveobuhvatan, „aktivan” pristup zaštiti spomenika kulture, koji nadilazi samo konzervaciju i ovisi o nizu različitih uvjeta, zbog čega se nužno mora temeljiti na postupku valorizacije vrijednosti te brojnim ekonomskim, arhitektonskim, urbanističkim i drugim čimbenicima.³⁸ U nastavku se iznose osnovni problemi povezani s područjem, među kojima su najvažniji suvremena izgradnja u postojećim povijesnim cjelinama te problem prilagođavanja tih povijesnih cjelina suvremenom načinu života. Važnost Programa leži upravo u navođenju konkretnih problema s kojima se kulturna baština suočavala u to vrijeme, čime se rasvjetljava tadašnje stanje baštine te općenito odnos zajednice prema tom važnom aspektu kulturnog identiteta, ali i razvoja turističke ponude, a time i gospodarstva općenito. S obzirom da to neće biti slučaj u Regionalnom planu, vrijedi navesti tu problematiku kako bi se dobila potpunija slika stanja i razjasnio kontekst nastanka Plana.

Općenito govoreći, tri su skupine problema. Kao jedan od njih ističe se odnos novogradnje i povijesnih cjelina, ponajviše starih gradskih jezgri. Taj je problem višestruk: od predimenzioniranosti novih objekata u odnosu na povijesno okruženje, zatim presnažnog stilskog kontrasta ili neusklađenosti materijala gradnje, do funkcija koje su posve neprikladne za taj prostor te tako uzrokuju njegovu degradaciju. Tako se za rješavanje problema sukoba „starog” i „novog” već na samom početku ističe dodjela funkcije u skladu sa specifičnim karakteristikama šire cjeline.³⁹ Velik problem u vezi s izgradnjom novih objekata duž obale prepoznat je u nestručnoj i neupućenoj upotrebi *internacionalnog stila*, koja je za posljedicu imala niz nekvalitetno izgrađenih i posve nefunkcionalnih objekata koja ni jeftinim

³⁷ Prelog 1967a: 5

³⁸ Prelog 1967a: 5

³⁹ Prelog 1967a: 6-7

materijalima ni „šablonskim” izgledom nisu usklađena s lokalnim prirodnim čimbenicima i postojećom arhitekturom.⁴⁰

Sljedeći se problem povezuje s već zapuštenim ambijentima, a odnosi se na izostanak prijeko potrebnog općeg, sistematičnog pristupa asanaciji i revitalizaciji te njihovo provođenje na razini pojedinaca, odnosno vlasnika pojedinih objekata. U Programu se tvrdi kako nipošto nije prihvatljivo revitalizirati samo jednu funkciju (najčešće stambenu) jer stare jezgre sadrže mnogo više od tog jednog aspekta.⁴¹ Kad je riječ o asanaciji, tada prijeko potrebnoj svim priobalnim gradovima, predlaže se *radikalno čišćenje* nepotrebnih prostora bez neke vrijednosti na razini starih gradskih blokova i bolje povezivanje postojeće mreže javnih površina s tim pročišćenim prostorima.⁴²

Posljednja skupina problema uključuje odnos prema arheološkim nalazištima i izoliranim spomenicima u pejzažu, za koje do tada još uvijek nije bilo obrađeno pitanje valorizacije, čak ni za arheološke cjeline svjetske važnosti, Split i Salonu. Takav bi postupak omogućio povećanje atraktivnosti i vrijednosti cijele regije, posebice za turiste. Izolirani objekti također se navode kao potencijalni turistički objekti, koji su u tom trenutku nažalost i dalje uglavnom bili ostavljeni da propadaju.⁴³

Poseban značaj Programa leži u dokumentaciji, to jest evidenciji velikog broja spomenika i njihovom bilježenju na posebnim kartama, na temelju koje je izvršena spomenuta valorizacija. Evidencija spomenika sastojala se od označavanja njihova položaja na geografskim kartama mjerila 1:50 000 s pomoću posebnih simbola. Međutim, u tom trenutku ona još uvijek nije bila potpuna, djelomično i zbog već spomenutog problema valorizacije određenih spomenika te zbog prostorne izoliranosti drugih.⁴⁴ Spomenici koji su na taj način obilježeni podijeljeni su u tri osnovne skupine – urbane, poluurbane i ruralne cjeline – te dodatne podskupine s obzirom na očuvanost (cjeline očuvane u potpunosti ili djelomično, očuvan ambijent ili ruševine) i otvorenu/zatvorenu strukturu. Osim te opće kategorizacije, za pojedine od njih navedene su samo određene osnovne značajke, bez utvrđivanja kronoloških i stilskih

⁴⁰ Prelog 1967a: 11

⁴¹ Prelog 1967a: 14

⁴² Prelog 1967a: 16

⁴³ Prelog 1967a: 18

⁴⁴ Prelog 1967a: 36

svojstava te su naknadno izvršene detaljnije analize za svaku od njih putem arhitektonskih snimaka, s ciljem određivanja vremena izgradnje, valorizacije i trenutnog stanja.⁴⁵

Dokumentacija na temelju koje je bilo moguće izvršiti valorizaciju – prvenstveno arhitektonski snimci i fotografski materijal – izrađena je i prikupljena samo za *najznačajnije i najtipičnije objekte u pojedinim aglomeracijama*.⁴⁶ Iako je razumljivo da evidentiranje spomenika predstavlja velik i složen zadatak, posebice uzme li se u obzir da je ono po prvi put poduzeto u tom opsegu, takav nepotpun prikaz stanja jednostavno nije bio dovoljan za kvalitetno zastupanje spomenika u sklopu prostornih planova.

S obzirom na to da još tijekom izrade Programa za uređenje jadranske obale nije bilo predviđeno stvaranje regionalnih planova, u drugoj godini radova izrađene su „odluke” koje su predstavljale njihovu zamjenu za gotovo cijelo područje koje će oni već nekoliko godina kasnije obuhvatiti. Te odluke, dovršene 1966-7. g., bile su izuzetno važne jer predstavljaju do tada najveći i najučinkovitiji pothvat u području planiranja i zaštite prostora jadranske obale, a upravo su one poslužile kao izvor podataka za regionalne planove južnog i sjevernog („gornjeg”) Jadrana.⁴⁷ Njima je planirana namjena površina uz obalu i proučene mogućnosti ostvarivanja turističkih kapaciteta koji su izračunati i predviđeni u ranijoj fazi izrade Programa. One su također omogućile prepoznavanje ograničenja i problema u ostvarenju tih ciljeva, što se onda moglo dalje rješavati u sklopu prostornih planova.⁴⁸

3.2. Regionalni prostorni plan južnog Jadrana

Izrada regionalnog plana za južni Jadran započela je istovremeno sa završetkom rada na Programu prostornog uređenja jadranskog područja. Poticaj za taj plan došao je s državnoga vrha, točnije od Vlade Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije, koja je pomoć zatražila od komisije Ujedinjenih naroda u sklopu Programa za razvoj te organizacije. To nije bio prvi slučaj suradnje s UN-om jer je već 1964. g. na jadranskoj obali boravila jedna misija u sklopu izrade spomenutoga Programa dugoročnog razvoja. Iste su godine predstavnici Urbanističkog instituta i Saveza arhitekata SR Hrvatske te gospodarskih komora iz Rijeke,

⁴⁵ Prelog 1967a: 37

⁴⁶ Prelog 1967a: 38

⁴⁷ Gašparović 1971: 39

⁴⁸ Gašparović 1971: 51

Splita i Pule obišli 55 turističkih objekata u svrhu utvrđivanja njihovoga stanja, iz čega je proizašla detaljna fotografska dokumentacija i izvješće koji će poslužiti i za regionalni plan.⁴⁹

Nakon početne suradnje, ta je misija odigrala ključnu ulogu u pokretanju izrade regionalnoga plana te je na njezin poticaj UN prihvatio ponudu Vlade SFRJ.⁵⁰ Tada je osnovana skupina pod nazivom „Projekt Južni Jadran” koja je u ime Vlade trebala nadzirati provođenje regionalnog plana te daljnjih urbanističkih planova, točnije četiri generalna urbanistička plana i osam detaljnijih planova, koji su u tom trenutku ugovoreni. Osim te skupine, izvođači radova uključivali su i Institut za ekonomiku turizma, Urbanistički institut SR Hrvatske, Republički zavod za urbanizam SR Crne Gore i Urbanistički zavod SR Bosne i Hercegovine, koje je odredila Vlada, te savjetničke tvrtke Tekne iz Milana i Cekop iz Varšave, koje je odabrao UN. Za usklađivanje rada različitih sudionika bila je zadužena novoosnovana Međurepublička koordinacijska komisija.

Rad je započeo u ožujku 1967. godine, a već u drugoj polovici iste godine dovršene su pretkonceptije Plana. Proces koji je prethodio konačnoj objavi i usvajanju plana odvio se u nekoliko faza. Iako je dovršeni plan, odnosno njegov Završni izvještaj, predstavljen već 3. i 4. rujna 1968. g. tijekom sastanka koordinacijske komisije u Dubrovniku, proći će još nekoliko mjeseci do njegova službenog usvajanja i objave. Nakon toga uslijedila je rasprava o rezultatima, u čiju je svrhu osnovana još jedna komisija, Komisija za reviziju, koja je pregledala dokumentaciju i sastavila izvješće za Međurepubličku komisiju koje je predano 23. siječnja 1969. g. Plan je tijekom rasprave prihvaćen te je predstavljen Ujedinjenim narodima kao konačan dokument.⁵¹

S obzirom na definiciju navedenu na početku rada,⁵² Regionalni prostorni plan južnog Jadrana plan namijenjen je cjelokupnom gospodarskom i prostornom uređenju jedne regije, koja u ovom slučaju obuhvaća prostor od općine Makarska do granice Jugoslavije i Albanije te dio unutrašnjosti duž doline rijeke Neretve, uključujući grad Mostar. Upravo to čini jednu od posebnosti Plana jer je to prvi prostorni plan koji je obuhvaćao teritorij više republika nekadašnje Jugoslavije, i to Hrvatske, Crne Gore te Bosne i Hercegovine.⁵³ Unutar SR Hrvatske obuhvaćao je općine Dubrovnik, Hvar, Korčulu, Lastovo, Makarsku, Metković i

⁴⁹ Mattioni 2003: 8

⁵⁰ Pasinović 1969: 11

⁵¹ Gašparović 1971: 41

⁵² Marinović-Uzelac 2001: 11

⁵³ Marinović-Uzelac 2001: 485

Vrgorac. Njegova je svrha bila odrediti smjer općeg gospodarskog razvoja regije te pronaći odgovarajući oblik prostornog uređenja s obzirom na postojeće uvjete, naselja, demografske pokazatelje, ekonomski potencijal i sl., za što je određen rok do 1990. godine, uz mogućnost naknadne promjene toga vremenskog okvira ako to bude potrebno.

Jedan od osnovnih ciljeva Plana bilo je poboljšanje prometne povezanosti ove regije s ostatkom Jugoslavije te stvaranje *novoga žarišta razvoja* koje bi se pružalo duž jadranske obale, od istoka prema zapadu, a koje bi potaknulo razvoj središnjih, manje razvijenih krajeva poput Like.⁵⁴ Plan je trebao poslužiti kao *okvir za provođenje pravilne politike izgradnje i korištenja zemljišta na području cijele regije*,⁵⁵ a s pomoću njega trebali su se istražiti i utjecaji turizma na pojedine aspekte razvoja regije i njegove potencijalne alternative kao pokretače ekonomskog razvoja. Naglasak je pritom bio stavljen na mogućnosti velike količine slobodnog prostora i prirodnih uvjeta, koji postaju osnova za predviđeno širenje turističkih kapaciteta i rasta broja turista u budućnosti.⁵⁶

Metoda za izradu Plana sastojala se od istovremenog prostornog i ekonomskog planiranja, odnosno utvrđivanja najvažnijih elemenata na kojima će se temeljiti budući razvoj turizma i turističke potražnje te od detaljne stručne analize postojećih uvjeta i potencijala koji će to omogućiti. Sve su to bili pokazatelji koji su trebali pomoći u odabiru načina optimalnog, maksimalnog iskorištavanja prostora za potrebe turizma. Tako su ponajviše na temelju prirodnih uvjeta i dotadašnje izgradnje utvrđeni turistički kapaciteti, odnosno maksimalan broj turista koje jadranska obala može primiti u pojedinim turističkim mjestima, zonama i podregijama.⁵⁷ Turizam kao osnovna djelatnost u tom području trebao je postati glavni pokretač za opći razvoj čitave, do tada relativno nerazvijene regije jer bi uvjetovao i razvoj poljoprivrede te drugih popratnih turističkih djelatnosti i industrije, infrastrukture, prometne mreže, razmještaj stambenih zona, uređenje i zaštitu okoliša i slično.

3.3. Sadržaj Plana

Plan se sastoji od tekstualnog (A) i grafičkog dijela (B), unutar kojih su podaci podijeljeni u tri skupine: tekstualni dio sadrži završni izvještaj (A I), osnovne studije (A II) te

⁵⁴ Gašparović 1968: 11

⁵⁵ Gašparović 1968: 12

⁵⁶ Mattioni 2003: 22

⁵⁷ Gašparović 1971: 49

komplementarne studije i analize (A III), dok grafički uključuje sintetske karte i planove (B I), osnovne karte i planove (B II) te komplementarne karte (B III). Osim toga, osnovne studije dodatno su obrađene u sklopu posebnih elaborata koji obuhvaćaju manje prostorne cjeline, za koje su izrađene i posebne smjernice.⁵⁸ Svaka od tih studija bila je posvećena jednom području urbanističkog i prostornog planiranja te su za njihovu izradu bili zaduženi stručnjaci i institucije iz odgovarajućeg područja.

Studije obuhvaćaju sljedeće teme, koje ujedno čine i njihove naslove unutar Plana: 1. Globalne projekcije, 2. Prirodno-geografske karakteristike, 3. Poljoprivreda i šumarstvo, 4. Industrija i rudarstvo, 5. Turistička privreda, 6. Pomorska privreda, 7. Društveni standard i servisi, 8. Stanovništvo i naselja, 9. Promet, 10. Vodoprivreda i infrastruktura, 11. Zaštita prirode i obrada pejzaža, 12. Spomenici kulture te 13. Prostorni plan.

Osim analize trenutnog stanja, kao podloga za izradu plana poslužili su i postojeći materijali iz različitih izvora i različitih prvobitnih namjena. Među njima su Regionalni prostorni plan crnogorskog primorja i već spomenuti Program dugoročnog razvoja te razni drugi *planerski materijali, elaborati, monografije i kartografski materijali* koji nisu bili prostorno, vremenski, metodološki ni sadržajno usklađeni, a koji su zatim zajednički analizirani za potrebe Plana.⁵⁹ Zajednička karakteristika tih izvora bila je analiza mogućnosti prostora i čimbenika koji su važni za turizam, što je onda omogućilo donošenje zaključaka o maksimalnim turističkim kapacitetima. Međutim, važno je naglasiti, najdetaljnije je analiziran tek prostor uz samu obalu, dok je zaleđe donekle zapostavljeno.⁶⁰

U sklopu projekta bilo je predviđeno i daljnje planiranje toga prostora te izrada dodatnih, detaljnijih planova koji bi obuhvaćali sve uža i uža područja. Preporučeno je izrađivanje cijeloga niza planova, od prostornih planova za podregije, generalnih urbanističkih planova za veće gradove, sve do detaljnih urbanističkih planova. Generalni planovi načinili bi se za Hvar, Dubrovnik, Budvu i Ulcinj, a detaljni planovi za naselje Milna u općini Hvar, turističku zonu Biloševac u Makarskoj, naselje Trstenik u općini Orebić, turističko područje Babin Kuk u Dubrovniku, crnogorski grad Igalo, uvalu Jaz na Dugom otoku, mjesto Buljarice u općini Budva te za turističko naselje Velika Plaža u Ulcinju u Crnoj Gori.

⁵⁸ Pasinović 1969: 11-12

⁵⁹ Gašparović 1968: 15

⁶⁰ Gašparović 1968: 16

4. Spomenici kulture u Regionalnom prostornom planu južnog Jadrana

Pretposljednja je od osnovnih studija Plana ona s podnaslovom „Spomenici kulture”. Kao i ostale studije, rezultat je međunarodne suradnje odgovarajućih specijaliziranih ustanova, odnosno članova skupine stručnjaka za izradu plana, među kojima posebno valja istaknuti Milana Preloga, te vanjskih konzultanata. U uvodu studije ukratko je prikazan složeni razvoj specifične regije koju ona obuhvaća, kako bi se istaknula problematika usitnjenog područja, osnovne karakteristike „mikroregija” koje ju čine te temeljni problem – općenito govoreći, to je sukob staroga i novoga i promjena prostorne organizacije, a specifično problem predimenzionirane nove izgradnje koja neizbježno dovodi do promjena u pejzažu, u kvaliteti toga povijesnog ambijenta i njegovih funkcija.⁶¹

Nakon uvoda slijedi ono što su autori nazvali *valorizacijom prostora regije*, a riječ je ponovno o opisu osnovnih geografskih značajki, ovoga puta pojedinih manjih područja, te ukratko navedenim najznačajnijim spomenicima i lokalitetima, uz osnovnu procjenu njihovih vrijednosti. U hrvatskom dijelu regije obrađeni su makarsko područje, delta rijeke Neretve, dubrovačko područje (kopneni dio i otoci koji ga okružuju), u crnogorskom Boka kotorska, primorje od Budve do Ulcinja i crnogorsko zaleđe, a djelomično je obrađeno i zaleđe Hercegovine.

4.1. Vrijednosti područja

Za makarsko se područje ističe da nema *naročiti kulturno-historijski karakter* jer objekti u većim naseljima imaju uglavnom samo ambijentalnu vrijednost, zbog pretežno novije izgradnje koja predstavlja opasnost za čitavo obalno područje i još uvijek postojeća starija naselja. Uočena je i tendencija premještanja na obalu, što zajedno s niskim položajem magistrale u tom dijelu također ugrožava vrijednost područja.⁶²

S druge strane, stav prema delti Neretve potpuno je drugačiji. Ona se opisuje kao područje neprekidnih promjena i nove izgradnje, koji su uzrokovali čak i nestajanje ranijih slojeva. Kako se prije Regionalnog plana delta nije smatrala zasebnim, specifičnim područjem, niti je na taj način obrađivana, po prvi je puta prepoznat njezin značaj i važnost *koordiniranih intervencija*. Kao temeljni problem istaknuta je nedovoljna istraženost arheoloških lokaliteta,

⁶¹ Kajmaković; Prelog 1968: 5

⁶² Kajmaković; Prelog 1968: 10

što onemogućuje pravilnu zaštitu spomenika toga područja, te se navodi kako je već nekoliko lokaliteta iz antičkoga doba narušeno zbog izgradnje prometnica u blizini Ploča, Metkovića i Opuzena.⁶³

Dubrovačko područje velik je prostor kompleksnih značajki jer obuhvaća sam grad Dubrovnik, ali i brojne otoke s vlastitim razvojnim putem i karakteristikama, te mu je stoga i posvećeno najviše pozornosti. Cijelo područje ima velik kulturno-povijesni značaj, ali upravo se otoci ističu kao posebno bogati prostori, s vrijednim starim zdanjima, koja predstavljaju najznačajniji dio turističke ponude područja, što ih ujedno čini i posebno ugroženima. Već se ovdje, na samom početku, preporučuje što kraći boravak turista u tim mjestima te se izričito zabranjuje ekstenzivna izgradnja novih objekata u turističke svrhe. Umjesto toga, predlaže se revitalizacija postojećih napuštenih objekata, za što je posebice pogodan Lopud.⁶⁴ Kao osnovna tri pitanja koja treba riješiti jedinstvenim zahvatom navode se: asanacija i revitalizacija Dubrovnika, plansko smještanje novih turističkih objekata na Lopudu te asanacija i revitalizacija grada Korčule.⁶⁵

Urbani i poluurbani sklopovi iz svih povijesnih razdoblja (ponajviše iz srednjega vijeka) ističu se kao najvažnija skupina spomenika dubrovačkog prostora, a ujedno i najsloženija jer njihova vrijednost ne proizlazi iz pojedinih objekata, već njihova spoja, interakcije, to jest, iz čitave cjeline. Navodi se kako su se očuvanost i visoka kvaliteta spomenika održale kroz protekla razdoblja unatoč brojnim intervencijama, od kojih su neke i devalorizirale ambijente i pojedinačne spomenike.⁶⁶ Osim urbanih cjelina, specifična je i pojava izoliranih objekata izvan naselja, poput ladanjskih i fortifikacijskih zdanja, koji su upravo zbog svoga položaja s vremenom postali zapušteni.⁶⁷

Sljedeće poglavlje studije posvećeno je prepoznatim vrijednostima prostora. Kao što je spomenuto, ovu regiju odlikuju povijesne cjeline visoke vrijednosti iz gotovo svih razdoblja, a s obzirom na njihovu simbiozu s prirodom, osim zasebne zaštite spomenika, inzistira se i na svestranoj, „aktivnoj” zaštiti. Pod time se podrazumijeva valorizacija postojećih vrijednosti, a ne jednostavna inventarizacija te zadržavanje i očuvanje postojećega stanja.⁶⁸ Prisutna je

⁶³ Kajmaković; Prelog 1968: 10-11

⁶⁴ Kajmaković; Prelog 1968: 14

⁶⁵ Kajmaković; Prelog 1968: 18

⁶⁶ Kajmaković; Prelog 1968: 20

⁶⁷ Kajmaković; Prelog 1968: 21

⁶⁸ Kajmaković; Prelog 1968: 37

svijest o vjerojatnosti, pa i potrebi, novih intervencija u budućnosti te se stoga samo upozorava da one nipošto ne bi smjele obezvrijediti ili narušiti prostor.

Poseban problem predstavljale su tada sve češće intervencije u svrhu prilagođavanja rastućim potrebama turizma, zbog čega je predloženo okupljanje nove izgradnje u veće cjeline, kako bi se jednostavnije nadzirao njezin odnos s već postojećim naseljima i postigla ravnoteža, odnosno međusobno nadopunjavanje.⁶⁹ To je podrazumijevalo izgradnju mnogih turističkih kompleksa koji bi bili prilagođeni svojoj okolini, dok bi prostori između takvih cjelina ostali neizgrađene oaze u kojima bi turisti mogli boraviti tijekom dana.⁷⁰

Osim toga, govori se i o neophodnom „smislu” intervencija, koje se unatoč svojoj uglavnom turističkoj svrsi trebaju *shvatiti kao stvaranje novih urbanih kvantiteta i kvaliteta*.⁷¹ Pitanje intervencije u postojeće cjeline, pitanje njihove revitalizacije i osuvremenjivanja te posebice pitanje funkcije, odnosno namjene, postaju tako ključna za upravljanje spomeničkom baštinom. Sasvim logično, zaključuje se kako se tijekom povijesti sačuvalo ono što je zbog nekog razloga bilo potrebno pa se slijedom toga spomenici mogu sačuvati i od ovoga trenutka nadalje ako im se očuva ili dodijeli neka svrha i upotreba.⁷²

4.2. Preporuke za zaštitu spomenika

Nakon općeg prikaza stanja na jadranskoj obali, autori i glavni predstavnici stručne skupine vanjskih konzultanata za izradu studije, Zdravko Kajmaković i Milan Prelog, detaljnije iznose svoj stav o rješavanju problema zaštite spomeničke baštine u budućnosti. Općenito govoreći, kako bi se spomenici što je moguće duže očuvali, naglašava se potreba njihova prilagođavanja uvjetima i potrebama suvremenog društva, što se prvenstveno nastojalo osigurati putem dodjeljivanja određene (i prikladne) funkcije, posebice u kontekstu njihove uloge u turističkoj ponudi jadranske obale.

S obzirom da velik dio baštine u regiji južnoga Jadrana čine već spomenute stare urbane, poluurbane i ruralne cjeline, njihova zaštita u sklopu procesa urbanizacije smatra se jedinim prihvatljivim rješenjem, budući da je upravo nekontrolirana, neravnomjerna urbanizacija

⁶⁹ Kajmaković; Prelog 1968: 38

⁷⁰ Gašparović 1971: 55

⁷¹ Kajmaković; Prelog 1968: 37

⁷² Kajmaković; Prelog 1968: 39

ovoga područja ugrozila neke od njih, kao i nedostatak razumijevanja za njezine potencijalne negativne posljedice.⁷³ Unatoč relativno ranom uočavanju potrebe povezivanja konzervatorske i urbanističke struke i uvođenju aspekta zaštite spomenika u prostorno planiranje, velik je problem i dalje predstavljala neusmjerena urbanizacija i nedovoljna usklađenost pojedinih urbanističkih i graditeljskih zahvata s planovima razvoja širih područja.

Kada je riječ o njihovom uključivanju u suvremeni život, posebice kada se to čini u starim urbanim cjelinama, ističe se kako je teško izbjeći sukob dvaju ekstrema u mišljenjima: dok su jedni u prvi plan stavljali konzervaciju spomenika bez obzira na funkciju, drugi su tvrdili da kompromis između staroga i novoga jednostavno nije moguć. Tvrdi se kako su kompromisi, koji prema njima ispunjavaju međuprostor između ta dva suprotna pola, najčešće dovodili do neuspjeha u intervencijama te se inzistira na *čvrstim stavovima*.⁷⁴

Kako je već spomenuto, revitalizacija se smatra neophodnom za očuvanje spomenika i spomeničkih cjelina. Iako autori navode da su se takvi postupci provodili i ranije te da to zapravo i nije novina, tvrde da su oni često olako i površno shvaćani te stoga istinska revitalizacija zapravo nije niti postignuta. Da bi se to doista postiglo, oni ističu da cilj revitalizacije prvenstveno treba biti cjelokupna obnova *kompleksnih funkcija* jer gradovi predstavljaju mnogo više od puke *skupine stambenih objekata* te su ispunjeni i brojnim drugim sadržajima. Proces revitalizacije tako će ovisiti o novoodabranim, suvremenim funkcijama.⁷⁵

S time je povezana i potreba valorizacije i reprezentacije pojedinih zdanja, za što je, dakako, potrebno ulaganje novčanih sredstava. Kao svojevrsno opravdanje za te troškove, autori navode na koji se način oni mogu isplatiti i kako se istovremeno može i osigurati rješenje za potencijalne buduće probleme održavanja spomenika. Naime, kako se ističe u zaključku ovoga poglavlja studije, osim što se ulaganjima u zaštitu prostora, prezentaciju i pružanje funkcija pojedinim spomenicima unaprjeđuje njihova uloga i sveukupna atraktivnost, predviđeno je da bi na taj način sami spomenici osigurali daljnja novčana sredstva za svoje održavanje upravo putem prihoda od turizma, koji je prepoznat kao jedan od najvećih čimbenika koji ih ugrožavaju.⁷⁶

⁷³ Kajmaković; Prelog 1968: 44

⁷⁴ Kajmaković; Prelog 1968: 43

⁷⁵ Kajmaković; Prelog 1968: 45

⁷⁶ Kajmaković; Prelog 1968: 45

Iz svega navedenog jasno je da autori studije nisu bili pod utjecajem ranijih tradicija zaštite spomenika, odnosno pukog registriranja i konzervacije postojećeg stanja pod svaku cijenu (*zaštite radi zaštite*),⁷⁷ jer ističu kako je velik broj objekata o kojima govore zapravo još uvijek upotrebljiv, uz određene modifikacije zbog dotadašnje zapuštenosti. U osnovi, oni tvrde kako u trenutačnom stanju inače vrlo visoka vrijednost tih objekata ostaje neiskorištena, dok bi uz pravilnu izvedbu radova na popravljanju, asanaciji i revitalizaciji oni mogli mnogostruko doprinijeti cijeloj regiji, kako posjetiteljima, tako i lokalnom stanovništvu.

4.3. Valorizacija spomenika kulture

Valorizacija, odnosno znanstveni postupak *utvrđivanja vrijednosti pojedinih dobara s gledišta njihovih svojstava*,⁷⁸ iznimno je važan korak u procesu zaštite spomenika. Isključivo valorizacija omogućuje kategorizaciju pojedinih spomenika i cjelina u različite skupine prema određenim zajedničkim karakteristikama, a naposljetku i donošenje odluka o njihovoj zaštiti. Ona se vrši na temelju dostupnih podataka i dokumentacije, odnosno prepoznatog znanstvenog, umjetničkog, edukacijskog i drugog značaja objekata, njihovog stanja i jedinstvenosti, funkcije, položaja u širem prostornom kontekstu i sličnih kriterija.⁷⁹

I u ovoj se studiji pruža opća valorizacija spomenika, i to prema sljedećim kategorijama, s pratećim opisom svake od njih:

- A. atraktivni i vrlo atraktivni spomenici iznimne vrijednosti, koji se uz pomoć određenih zahvata mogu *prezentirati u svrhu privredne i kulturne eksploatacije, bez obzira na njihovu današnju namjenu i stanje*;⁸⁰
- N. spomenici kojima se može dodijeliti određena funkcija i koji mogu sudjelovati u gospodarskom životu područja;
- D. spomenici i cjeline kojima se ne može dodijeliti takva funkcija, ali se čuvaju zbog svojih povijesno-dokumentarnih vrijednosti. Takvi spomenici obuhvaćaju primjerice sakralne i fortifikacijske građevine, arheološka nalazišta te nekropole.

⁷⁷ Stalna konferencija gradova Jugoslavije, 1967: 146

⁷⁸ Marasović 1985: 65

⁷⁹ Marasović 1985: 65

⁸⁰ Kajmaković; Prelog 1968: 46

0. Ostali spomenici ambijentalne i dokumentarne vrijednosti, kojih ima mnogo ili im je *vrijeme umanjilo značaj*.⁸¹

Ističe se kako ovakva podjela spomenika nipošto ne predstavlja njihovu kvalitativnu ocjenu ili redoslijed važnosti, a ni čvrstu, nepromjenjivu podjelu jer se pojedini spomenici istovremeno mogu svrstati u više kategorija. Tako se atraktivnim spomenicima smatraju oni valorizirani u skupine A i N te posebice D jer se te vrijednosti smatraju daleko značajnijima i dugotrajnijima od isključivo namjenske.⁸²

Kao što je već rečeno, stupanj zaštite koji se odredi za pojedini spomenik ili cjelinu izravno ovisi o vrijednostima i općem značaju koji se za njih utvrde. U ovoj se studiji navode četiri temeljna stupnja zaštite:

- I. stupanj zaštite namijenjen je spomenicima izuzetne dokumentarne, umjetničke ili druge vrijednosti, a podrazumijeva uglavnom očuvanje u postojećem stanju, dopuštajući minimalne konzervatorske zahvate te izričito zabranjujući sve oblike restauracije ili rekonstrukcije. Za takve je spomenike potreban neprekidan nadzor te očuvanje neposrednog okruženja.⁸³
- II. stupanj zaštite uključuje konzervaciju samo *određenih istaknutih detalja*, dok je za ostale elemente dozvoljena restauracija koja se mora temeljiti na detaljnim studijama početnog stanja jer se upravo ono nastoji vratiti te stoga nije dozvoljeno voditi se vlastitim pretpostavkama. U tu se svrhu materijali nastoje što je više moguće uskladiti s izvornima, a u slučaju dodataka potrebno ih je posebno istaknuti.⁸⁴
- III. stupanj omogućava *rekonstrukciju i namjensko korištenje* jer je namijenjen spomenicima isključivo ambijentalnih vrijednosti te, za razliku od prethodnoga stupnja, dozvoljava i primjenu pretpostavki te čak i dislokaciju, ako je ona potrebna. Ono što pak ovaj stupanj povezuje s drugim jest inzistiranje na jasnom isticanju svih dodataka.⁸⁵

⁸¹ Kajmaković; Prelog 1968: 47

⁸² Kajmaković; Prelog 1968: 47

⁸³ Kajmaković; Prelog 1968: 48

⁸⁴ Kajmaković; Prelog 1968: 49

⁸⁵ Kajmaković; Prelog 1968: 49

- IV. i posljednji stupanj dozvoljava da se spomenik djelomično ili u cijelosti ukloni u slučajevima kada *šteti čistoći nekog značajnijeg spomenika ili ne odgovara mjestu*, ali isključivo ako su provedeni svi potrebni postupci analize i dokumentiranja.⁸⁶

Veći dio studije čini detaljno razrađeni popis spomenika navedenih prema mjestima u kojima se nalaze. Svi su oni razvrstani prema točno određenoj vrsti kojoj pripadaju, a o tome koliko je ta klasifikacija detaljna i pomno razrađena dovoljno govori činjenica da je određeno čak 19 skupina spomenika. Te su skupine redom: urbane aglomeracije (očuvane; s očuvanim ambijentom; djelomično očuvane; i u ruševinama), poluurbane aglomeracije (zatvorene i očuvane; otvorene i očuvane, otvorene i poluočuvane; zatvorene i poluočuvane), ruralne aglomeracije (očuvane i djelomično očuvane), arheološke zone, gradine, utvrde, profani objekti, sakralni objekti, samostani, džamije, stećci, mostovi te posljednja skupina koja uključuje stupe, mlinove i dolape. Ovakva je kategorizacija potpuno jednaka onoj u Programu dugoročnog razvoja jadranskog područja, što je razumljivo s obzirom da je i sva dokumentacija Plana preuzeta iz njega.

U prilogu koji čini sastavni dio ove studije navedena je legenda spomenika. Svaka od navedenih kategorija ukratko je objašnjena te se zatim opisuju njihovi reprezentativni primjeri u svakoj od tri savezne republike obuhvaćene Planom. Tako se kao *očuvane urbane aglomeracije* na području Hrvatske navode Cavtat, Dubrovnik, Ston, Hvar i Korčula, koji su taj status postigli zahvaljujući očuvanoj strukturi, a ponegdje i izvornim fortifikacijama. Ova se mjesta izdvajaju kao najvrjednija te stoga i najosjetljivija, zbog čega im je potreban poseban režim zaštite.⁸⁷ Aglomeracije s očuvanim ambijentom i djelomično očuvane aglomeracije nisu zastupljene na hrvatskom području, ali ipak postoji jedna *aglomeracija u ruševinama*, naselje Molunat na području nekadašnje Dubrovačke Republike.⁸⁸

Poluurbane aglomeracije brojne su na hrvatskom tlu, a predstavljaju ih mjesta Suđurađ (zatvorena očuvana), Zaton, Orašac, Trsteno, Slano, Šipanska Luka, Lopud, Gornje i Donje Čelo, Broce, Orebić, Stankovići, Blato, Lumbarda, Lastovo (otvorene očuvane), Trpanj, Janjina, Makarska, Jelsa, Vrboska, Stari Grad, Vela Luka (otvorene poluočuvane) te Igrane (zatvorena poluočuvana). Iako je neke od njih teško razlikovati od pravih urbanih cjelina, za ove je spomeničke cjeline karakteristično da su barem djelomično sačuvale svoju izvornu

⁸⁶ Kajmaković; Prelog 1968: 49

⁸⁷ Kajmaković; Prelog 1968: 53

⁸⁸ Kajmaković; Prelog 1968: 68

strukturu te da su u većoj ili manjoj mjeri odijeljene od svoje okoline, ovisno o tome jesu li ikada imale prave fortifikacije i u kakvom su one stanju.⁸⁹

Ruralne su aglomeracije izuzetno brojne na području tadašnje SR Hrvatske, možda djelomično i zbog nedostatka čvrstih, jedinstvenih načela njihove valorizacije. Evidencija je stoga ograničena samo na one cjeline za koje se smatralo da se mogu revitalizirati, a to je uglavnom značilo da se nalaze uz postojeće prometne komunikacije ili one koje je tek trebalo izgraditi.⁹⁰

Ostale su kategorije ukratko predstavljene zbog izuzetne brojnosti spomenika pa je u većini slučajeva naveden samo naziv mjesta ili šireg područja (primjerice, u slučaju izoliranih spomenika) u kojemu se određeni spomenik nalazi, uz jednu do dvije rečenice o općem stanju i vremenu iz kojega potječe ako je ono poznato. Primjer jednog takvog unosa odnosi se na kulu u naselju Donje Čelo na otoku Koločepu: *Kula 15/16. st. u samom mjestu. Dobro sačuvani vanjski dijelovi, ali uništena unutrašnjost (D). Ostaci kaštela u srednjem dijelu mjesta (D).*⁹¹

Iz navedenoga je vidljivo da ovdje nije riječ o cjelovitom, detaljnom inventaru spomeničke baštine, odnosno da ovakav popis ne slijedi međunarodni model zaštitnog inventara, nego služi tek kao osnovna evidencija. Taj međunarodni inventarski model, usvojen 1965. g. na simpoziju u Barceloni koji je organiziralo Vijeće Europe, predviđa registriranje spomenika i cjelina te navođenje njihovih osnovnih karakteristika, uz kategorizaciju u tri skupine ovisno o stupnju zaštite, čime se zapravo odmah predlaže i način njihove zaštite.⁹² Takvi su inventari preduvjet za cjelokupni proces zaštite spomenika kulture jer se na temelju tih iscrpnih podataka odlučuje o daljnjim postupcima, a iz perspektive šturoga popisa kakav je onaj gore opisan, nikako nije moguće govoriti o potencijalnim oblicima zaštite.

Ovakvim pristupom tematici zaštite spomenika pružena je osnovna analiza stanja na ovom velikom području, a ujedno je omogućeno i njihovo sagledavanje u širem kontekstu te uključivanje u sveobuhvatne i dugoročne tijekove prostornog razvoja. To je posebno vidljivo

⁸⁹ Kajmaković; Prelog 1968: 70

⁹⁰ Kajmaković; Prelog 1968: 88

⁹¹ Kajmaković; Prelog 1968: 145

⁹² Marasović 1985: 59

kada je riječ o metodama primijenjenima u postupku izrade plana, jer su istovremeno provedene studije ekonomskog razvoja i prostornog uređenja.⁹³

⁹³ Pasinović 1969: 13

5. Utjecaj suvremene teorije zaštite na međunarodnoj i lokalnoj razini

Iako je Plan već prema samom konceptu, a zatim i prema sadržaju i opsegu, jedinstvena pojava svoga vremena na ovim prostorima, važno je naglasiti kako nije u potpunosti inovativan kad je riječ o pristupu spomenicima kulture. Uzori za njegovu metodologiju i oblik, kao i začeci njegovih osnovnih postavki, mogu se pronaći gotovo deset godina prije njegove izrade, kako u međunarodnim kongresima i poveljama, tako i u okupljanjima na regionalnoj razini i zakonodavstvu nekadašnje SFRJ. Time se izravno potvrđuje suvremenost, ako ne i predvodnički karakter samog Plana, odnosno njegova usklađenost sa tadašnjim strujanjima u području zaštite spomenika, a time i struke u cjelini.

Plan nastaje u vrijeme koje obilježavaju brojne stručne rasprave i kongresi posvećeni tada aktualnim pitanjima, koja se tiču ne samo opće zaštite spomenika, nego i uloge spomenika i spomeničkih cjelina u suvremenom životu i prostornom planiranju. Tako su tijekom 1960-ih godina samo na području SFRJ održane dvije važne konferencije stručnjaka iz ovoga područja, u Splitu (1962. g.) i Ohridu (1967. g.), čija uloga postaje jasnija kada se napomene da su na njima sudjelovale iste osobe koje su u konačnici izradile i studiju o spomenicima Plana.

5.1. Međunarodna razina

Osnovnim pristupom zaštititi spomenika, to jest zauzimanjem aktivnog stava prema zaštiti spomenika, Regionalni plan posve slijedi tada aktualna načela zaštite. Nakon Drugog svjetskog rata došlo je do promjena u kolektivnom viđenju zaštite spomenika kulture te se do tada prihvaćena ideja tzv. „biološke zaštite” zamjenjuje „aktivnom”. Drugim riječima, napušta se načelo „pasivne” konzervacije postojećeg stanja pojedinih objekata i podjednakog vrednovanja svih njihovih slojeva u svrhu očuvanja tragova njihova „prirodnog razvoja” te se sve više ističe potreba raznovrsnih intervencija i omogućivanja novoga života građevina i ambijenata koji bi u suprotnom sve više propadali, kao i dijeljenja obveze zaštite spomenika s drugim službama.⁹⁴

Važnost koja se u to vrijeme pridaje prostornom planiranju posve je razumljiva kada se uzmu u obzir razaranja do kojih je došlo u ratu i nove ideje o zaštiti takvih područja. Što je

⁹⁴ Marasović 1983: 77

predložena intervencija u neki prostor opsežnija i kompleksnija, time ona sve manje ostaje prostorno i vremenski ograničena na objekt koji se štiti te se nužno postavlja pitanje njezina utjecaja na razvoj i funkciju objekta, kao i moguću potrebu za dodatnim intervencijama u budućnosti, zatim na neposredno okruženje tog objekta, ali i na lokalno stanovništvo i gospodarski potencijal. S obzirom na to da sve navedene čimbenike i posljedice nije moguće predvidjeti isključivo iz perspektive službi za zaštitu spomenika kulture, u proces zaštite bilo je potrebno uključiti stručnjake koji to mogu.

Kada je riječ o suvremenim tendencijama u zaštiti spomenika kulture na međunarodnoj razini, neophodno je spomenuti Venecijansku povelju, sastavljenu i objavljenu upravo u vrijeme kada se formirala ideja o izradi sveobuhvatnoga programa i plana uređenja jadranske obale, zbog čega ne čude odjeci nekih njezinih teza i u regionalnom planu za južni Jadran. Tako se već prvi njezin članak, u kojem stoji da se povijesni spomenik ne ograničava na pojedinačno arhitektonsko zdanje, već on obuhvaća i okruženje u kojem se nalazi,⁹⁵ na određen način odražava u Planu kada se govori o *povezanosti spomenika s prostorom* te o problemu *povlačenja granica između „prirode” i „naselja”*,⁹⁶ a zatim i u činjenici da su u Planu popisane i cjeline („aglomeracije”), a ne samo pojedinačni objekti. Nadalje, u 5. članku Povelje ističe se kako je za očuvanje spomenika potrebno dodjeljivanje prikladne, *društveno korisne namjene*,⁹⁷ što je također jedna od važnijih stavki koja se više puta javlja u samom Planu.

Osim toga, utjecaj Povelje vidljiv je i u postupcima koji se predlažu za pojedine spomenike. Tako poveznicu između dva dokumenta predstavlja činjenica da oba zabranjuju temeljenje argumenata za restauraciju na hipotezama te zahtijevaju vidljivo i nedvosmisleno isticanje novih dodataka na starijim objektima, detaljno proučavanje objekata prije početka restauratorskih zahvata i podrobno bilježenje svake intervencije u pratećoj dokumentaciji.

U prilog tvrdnji da je plan za južni Jadran izrađen u skladu s tada prevladavajućim pristupom zaštiti govori i činjenica da se u njemu ističe nužnost primjene „aktivne” zaštite koja se u poslijeratnom razdoblju razvija upravo zahvaljujući općem napretku prostornoga planiranja,

⁹⁵ The Venice Charter: International Charter for the Conservation and Restoration of Monuments and Sites, 1964.

⁹⁶ Kajmaković; Prelog 1968: 42

⁹⁷ The Venice Charter: International Charter for the Conservation and Restoration of Monuments and Sites, 1964.

sve do 1970-ih godina kada postaje široko prihvaćena.⁹⁸ Obilježja toga oblika zaštite graditeljskoga nasljeđa, iz kojega zapravo i izrasta Venecijanska povelja, mogu se sažeti u sljedeće najvažnije stavke:

1. fokus zaštite proširuje se s pojedinačnoga spomenika na složenije cjeline, odnosno „ambijente”;
2. u proces zaštite potrebno je uključiti veći raspon sudionika, prvenstveno urbanističke službe i institucije, lokalne vlasti te čak i širu javnost;
3. zaštita kulturnog nasljeđa temelji se na znanstvenom, multidisciplinarnom postupku te nizu projekata i planova koji obavezno prethode bilo kakvim intervencijama;
4. najučinkovitijim načinom očuvanja spomenika smatra se revitalizacija, odnosno osiguravanje odgovarajuće, suvremene funkcije;
5. dozvoljavaju se postupci i zahvati različitog intenziteta i opsega – uključujući i do tada zabranjivanu restauraciju – ako je to potrebno i opravdano, što se osigurava putem znanstvene valorizacije, odnosno vrednovanja na temelju detaljnog istraživanja;
6. dopuštaju se i suvremeni dodaci u povijesnom ambijentu, pod uvjetom da ga ne narušavaju.⁹⁹

Svaka se od ovih stavki u nekom obliku pojavljuje i u Planu: od već spomenutog problema razdvajanja spomenika od okoline i usredotočenosti na jedinice naselja, zatim isticanja pitanja uloge spomenika u suvremenom životu, različitih intervencija koje se zasnivaju na valorizaciji spomenika pa sve do same činjenice da je zaštiti spomenika posvećena cijela jedna studija Plana, čime ih se zapravo uključuje u cjelokupan proces planiranja, kako je to i predviđeno zahtjevima „aktivne” zaštite.

5.2. Lokalna razina

Važno je napomenuti da su na našim prostorima zapravo i prije Venecijanske povelje slične teze iznesene na prvom od savjetovanja konzervatorskih i urbanističkih zavoda Jugoslavije, održanom u studenom 1962. g. u Splitu pod nazivom „Urbanizam i zaštita spomenika kulture”. Brojni sudionici, predstavnici ovih dviju struka, raspravljali su o tada aktualnoj problematici zaštite spomenika kulture u kontekstu urbanizma, sa svrhom pronalaska rješenja

⁹⁸ Marasović 1983: 79

⁹⁹ Marasović 1983: 79

za usklađivanje tih djelatnosti i ostvarivanje kvalitetne suradnje. Teme su bile podijeljene u pet osnovnih skupina, a jedna od njih odnosila se upravo na mjesto spomenika u prostornim planovima.¹⁰⁰

Uključivanje spomenika u prostorno planiranje, a time i u postojeći sustav grada i njegov budući razvoj, istaknuto je kao ključan čimbenik njihove zaštite, i to čak nekoliko godina prije nego što je Vijeće Europe donijelo rezoluciju kojom se to regulira u međunarodnoj zajednici (1968. g.). Kao optimalan oblik planiranja istaknuto je upravo regionalno planiranje jer jedino ono omogućuje sistematičan, uravnotežen pristup kojim bi se okončala dotadašnja praksa uređenja prostora na uskoj lokalnoj razini i uporabe planova za izravno rješavanje pojedinačnih, izoliranih problema razvoja naselja, bez sagledavanja šireg konteksta regije.¹⁰¹

Čitanjem referata i zaključaka sa skupa prepoznaju se teze i prijedlozi iz samog Plana, čime se dokazuje njihova izravna povezanost. Tako se već na samom početku, u jednom od prvih izlaganja, ističe kako se spomenikom kulture više ne mogu nazivati isključivo pojedinačne strukture, već se taj pojam proširuje i na njihovo okruženje (ambijent), koje samo po sebi ne mora nužno biti posebno vrijedno iz perspektive službe za zaštitu spomenika, ali je jedinstveno i nadopunjava sam spomenik te se stoga ne smije narušiti.¹⁰²

Kao neophodan dio planiranja navodi se i valorizacija spomenika koja će planerima pružiti potrebne podatke o njihovim značajkama i vrijednostima, popraćene slikovnom dokumentacijom, i time omogućiti predviđanje njihove potencijalne funkcije. Takva valorizacija mora biti detaljna i sveobuhvatna kako bi se u obzir uzeli svi društveni, gospodarski i oblikovni čimbenici koji utječu na spomenik. Na temelju valorizacije, odnosno prepoznatih vrijednosti tada se odlučuje o sudbini pojedinih spomenika u kontekstu gradske cjeline, prikladnoj intervenciji u prostoru, a prema potrebi i uklanjanju onoga što umanjuje te vrijednosti.¹⁰³ Iako je riječ tek o regulacijskom planu, s općim smjernicama za postupanje sa spomenicima, a ne konačnom projektu, takva je valorizacija učinjena i za potrebe Plana – podjelom spomenika i cjelina u kategorije A, N, D i O – te su navedeni i odgovarajući stupnjevi zaštite.

¹⁰⁰ Marasović 1983: 90

¹⁰¹ Mušič 1963: 106-107

¹⁰² Mađarić 1963: 81-82

¹⁰³ Mađarić 1963: 83

Da su takve ideje bile vrlo suvremene i široko prihvaćene potvrđuje još jedan važan međunarodni događaj iz područja urbanizma i planiranja, savjetovanje Stalne konferencije gradova Jugoslavije, održano u Ohridu u lipnju 1967. g., gotovo istovremeno s početkom rada na Regionalnom planu južnog Jadrana. Na savjetovanju se također raspravljalo o zaštiti spomenika u gradskim okruženjima te su još jednom potvrđena načela „aktivne” zaštite. Ponovno je istaknuta i nužnost revitalizacije, odnosno uključivanja spomenika u suvremeni život grada, davanja novih funkcija inače zapuštenim povijesnim dijelovima grada kako bi dobili novu, aktivnu ulogu i tako zapravo ostali zaštićeni od daljnjeg propadanja.¹⁰⁴

Zaključeno je kako su se službe za zaštitu spomenika do tada pretežno ograničavale na zadatke usko vezane uz registraciju i konzerviranje spomenika, što više nije bilo dovoljno za kvalitetnu zaštitu spomenika. Zbog toga se inzistira na povezivanju s urbanistima te izradi studija i analiza koje će poslužiti kao dokumentacija za prostorno planiranje grada. To je bilo potrebno naglasiti i stoga što u to vrijeme još uvijek nije bila izrađena evidencija za sva područja te su stoga mnogi zaštitni radovi bili izvedeni bez potrebne dokumentacije, neplanski i gotovo improvizirano.¹⁰⁵

I dok je Regionalni plan nedovoljno detaljan u pogledu specifičnih prijetnji spomeničkoj baštini (osim prekomjerne turističke izgradnje), u jednom od izlaganja na ovoj konferenciji navedeni su problemi s kojima su stare gradske jezgre bile suočene u procesu razvoja gradova. To su prvenstveno opće propadanje i trošnost, nenadzirana rušenja, pregradnje i nova izgradnja, prenaseljenost, neuravnotežen promet pješaka i vozila, neprikladni poslovni sadržaji, dotrajale instalacije i slično.¹⁰⁶ Zbog svega toga jasan je apel za rješavanje takve složene problematike povijesnih jezgara (ali i pojedinačnih spomenika) u okvirima prostornih planova koji istovremeno obuhvaćaju sve navedene aspekte uređenja prostornih cjelina.

¹⁰⁴ Stalna konferencija gradova Jugoslavije, 1967: 10-11

¹⁰⁵ Stalna konferencija gradova Jugoslavije, 1967: 67

¹⁰⁶ Stalna konferencija gradova Jugoslavije, 1967: 49-52

6. Značaj Regionalnog prostornog plana južnog Jadrana

Kao što je već istaknuto, Regionalni prostorni plan južnog Jadrana prvi je svoje vrste i predstavlja ambiciozan pothvat koji je potaknuo izradu čitavog niza drugih planova i projekata i izvršio golem utjecaj na prostorno planiranje u cjelini. Njegov značaj postaje još veći kada se uzme u obzir relativno kratko razdoblje u kojemu su ispunjeni svi preduvjeti za izradu plana takvoga opsega, odnosno u kojemu se struka zaštite spomenika razvila do razine na kojoj može stajati uz bok drugim službama i dati svoj doprinos izradi plana. To je važno naglasiti stoga što u SFRJ prava služba zaštite, organizirana i strukturirana, zapravo nastaje tek nakon Drugog svjetskog rata, što znači da su cjelokupni zakonski okvir, obrazovanje stručnjaka za takav posao, sve potrebne pripremne radnje i „probni” planovi manjeg opsega, postignuća ostvarena u tek dvadesetak godina.¹⁰⁷

U to vrijeme još uvijek nije postojao službeni, obvezujući sustav planiranja koji bi usmjeravao izradu dugoročnih planova. Tada se izrađuju tek pripremne studije za osnovne dugoročne planove gospodarskog razvoja, dok se planovi koji se doista i izrađuju uglavnom ograničavaju na razdoblja od jedne do pet godina, što Regionalni plan – s projekcijom od 20 godina – čini prvim doista dugoročnim razvojnim planom i jedinstvenim za razdoblje u kojem nastaje.¹⁰⁸

Pomalo paradoksalno, upravo ono što ovaj Plan čini izuzetnim postignućem za ovaj prostor i doba – njegov opseg – ujedno predstavlja i najveći problem. Već se u samom početku čini problematičnim svrstavanje triju međusobno vrlo različitih područja, različitih geografskih karakteristika i tradicija, u novoosmišljenu jedinstvenu regiju „južnog Jadrana”. Iako je jasno da je to učinjeno zbog zajedničkog nazivnika turizma – koji je, uostalom, bio i glavni razlog za izradu Plana – takav je širok pristup samo odmogao planerima, a time i službama zaštite spomenika. U tom je smislu posebno problematična već spomenuta činjenica da je dokumentacija za izradu Plana nužno dolazila iz različitih izvora (državnih i lokalnih ustanova triju republika), nije bila ujednačena u detaljnosti, a moguće je i da je bila izrađena i u posve različite svrhe, različitom metodologijom.

U ovakvoj vrsti planova pojedini spomenici i spomeničke skupine nužno dobivaju ograničen prostor te im jednostavno nije moguće pružiti pozornost koju zahtijevaju niti ih primjereno predstaviti i zastupiti s obzirom na golem prostor koji je obuhvaćen. Zbog njihova prevelikog

¹⁰⁷ Mađarić 1963: 84

¹⁰⁸ Gašparović 1968: 17

broja i raznolikosti, ali i ograničenja koja nameće plan takvih razmjera, autori uz sav trud nisu mogli pružiti više od šturih podataka i opisa te kratkih, vrlo uopćenih smjernica za zaštitu koje se u osnovi mogu svesti na zahtjev za uključivanje spomenika u suvremene tijekove života na način koji se odredi kao prikladan u svakom pojedinom slučaju, što će biti odlučeno tek u potencijalnim daljnjim planovima i projektima. Tako je cjelokupna studija spomenika kulture svedena samo na evidenciju i popisivanje pojedinih objekata i cjelina, a zaštita postala ovisna o onima koji će izrađivati daljnje planove.

Iako se autori studije o zaštiti spomenika Plana snažno zalažu za revitalizaciju spomenika u svrhu turističkog iskorištavanja, čak navodeći da bi na taj način oni sami osiguravali sredstva za svoju zaštitu, izostaje bilo kakav konkretan primjer ili prijedlog za to. S obzirom na isticanje činjenice da je upravo turizam ponajviše i naštetio spomenicima, iznenađuje da zapravo nije ponuđeno nikakvo specifično rješenje koje bi omogućilo istovremeno ispunjavanje turističkih potreba i očuvanje spomenika. S obzirom da turizam ovisi i o spomenicima zbog njihove atraktivnosti posjetiteljima, razumljivo je da bi trebali postati dio turističke ponude, ali nigdje nije navedeno kakva bi to funkcija omogućila financijske prihode, ali bez dodatnog narušavanja spomenika. Spominje se samo novogradnja, koja bi trebala biti koncentrirana i neinvazivna, međutim, i dalje ostaje otvoreno pitanje načina sprječavanja (ili barem umanjivanja) štete koju donose postojeće turističke pojave. Drugim riječima, Plan je usmjeren na dalju budućnost i moguću daljnju izgradnju, a ne na stvarne i neposredne prijetnje spomenicima, pogotovo one društvene.

U vezi s time je i zabrinjavajući stav izražen u Završnom izvještaju Plana, ali ne i u studiji o spomenicima kulture, a to je da *pejzažne i ambijentalne vrijednosti treba sačuvati i koristiti do najveće moguće mjere za fizičku i psihičku rekreaciju svih ljudi*.¹⁰⁹ Tako se s jedne strane poziva na zaštitu, a s druge potiče maksimalno iskorištavanje, što nameće pitanje mogućnosti usklađivanja tih dviju oprečnih težnji. To pitanje postaje još izraženije ako se uzme u obzir da je glavni čimbenik planiranja i predviđanja bio slobodan prostor i povoljnost prirodnih uvjeta – za maksimalni broj turista koje obala može primiti osnovni je čimbenik bila samo dužina iskoristive, razvedene obale te se došlo do brojke od gotovo dvije osobe po jednom metru (točnije, 1,66).¹¹⁰ Upitno je kako se u takvoj situaciji može govoriti o uspješnoj zaštiti i

¹⁰⁹ Gašparović 1968: 4

¹¹⁰ Mattioni 2003: 23

okoliša i spomenika ako se kao kriterij primjenjuje samo stavka raspoloživog slobodnog prostora, a ne i potencijalni negativni utjecaj tolikog broja turista na jednom mjestu.

Navedeni je način financiranja zaštite spomenika također problematičan jer se time odgovornost s države i šire zajednice zapravo prenosi na pojedine skupine koje na tim spomenicima zarađuju, a javni interes postaje privatni. To bi moglo otvoriti put daljnjem prekomjernom iskorištavanju spomenika i upravo onome protiv čega su se autori studije borili, a to je davanje neprikladne funkcije i/ili izvršavanje neprimjerenih adaptacija ako bi se odlučilo da je to u interesu proširivanja turističke ponude. S druge strane, to može značiti i da bi spomenici za koje se zaključilo da nisu turistički „vrijedni” mogli ostati bez sredstava za zaštitu. Zaštita spomenika u ovakvom bi scenariju ovisila o volji privatnih investitora, što nikako ne može biti rješenje jer bi se tada zaštitni zahvati vrlo vjerojatno poduzimali isključivo na temelju čimbenika isplativosti i povrata ulaganja.

Kao što je već spomenuto, autori studije imali su i jedinstvenu priliku navesti sve probleme i pitanja zaštite kulturne baštine o kojima se raspravljalo na skupovima u Jugoslaviji šezdesetih godina, no naposljetku se sva problematika svela na pitanje izgradnje turističkih kapaciteta. Tako opći problemi industrije, izgradnje i urbanizacije te prometa (prvenstveno jadranske magistrale), ali ni, primjerice, negativne posljedice rastućeg broja turista koji posjećuju obalu, uopće nisu razmotreni.

Najveći je problem naposljetku nastao ondje gdje je prestajao okvir regionalnog plana, to jest, na konkretnim rješenjima i prijedlozima. Planovi kojima su se trebali provesti pojedini projekti trebali su slijediti opće smjernice Regionalnog plana, ali vrlo brzo počelo se sve više odstupati od njega, tako da u svom originalnom obliku on zapravo nikada nije ni ostvaren.¹¹¹ Osim toga, u godinama u kojima je bio predviđen njegov konačni rok došlo je i do velikih političkih promjena te čak i raspada države koja ga je pokrenula. Donositeljima odluka o provedbi općih planova razvoja predbacivalo se tako samo deklarativno usvajanje smjernica Plana, bez njihova provođenja u praksi.¹¹²

¹¹¹ Mattioni 2003: 9

¹¹² Prelog 1971: 75

7. Nakon Regionalnog prostornog plana južnog Jadrana

U godinama koje su uslijedile nakon objave prostornoga plana za južni Jadran, s jednakim je entuzijazmom i intenzitetom nastavljen rad na izradi prostornih planova, pri čemu su se čak četiri nova plana odnosila na jadransko područje. Gotovo istovremeno s ovim planom izrađen je Regionalni prostorni plan Istre (1968. g.), a zatim je sljedeće godine objavljen Regionalni prostorni plan splitske regije, koja je zapravo ostala isključena iz šireg regionalnog planiranja te je obrađena kao zasebno područje.

Već 1970. g. započela je i izrada Koordinacijskog regionalnog prostornog plana Gornjeg Jadrana (KRPPGJ), koja je također potrajala dvije godine. Taj se plan temeljio na iskustvu i metodologiji iz prethodnih godina te predstavlja nastavak uspješne suradnje Vlade SFRJ i Programa za razvoj Ujedinjenih naroda. Njegovi izvršitelji ponovno su bili republički urbanistički instituti, u ovom slučaju SR Slovenije i Hrvatske, te brojne stručne službe i institucije zadužene za područja obrađena u planu. UNDP je ponovno pronašao vanjskoga partnera, tvrtku Shankland, Cox and Associates iz Londona, a sam plan prati strukturu prethodnika te tako sadrži studije o pojedinim elementima prostornog planiranja za sjeverni dio Jadrana: pomorstvu, stanovništvu, naseljima, poljodjelstvu, industriji, turizmu, prometu i naposljetku, o zaštiti prirode i spomenika kulture.

Nakon Koordinacijskog plana uslijedio je i treći veliki jadranski projekt, takozvani „Jadran III”, odnosno Projekt zaštite čovjekove okoline na jadranskoj regiji Jugoslavije, izrađen u razdoblju od 1973. do 1977. g. i također ostvaren uz pomoć organizacije Ujedinjenih naroda. Unatoč tome što je projekt bio posvećen prvenstveno zaštiti okoliša, svoje su mjesto u njemu pronašla i pitanja prostornog uređenja i spomenika kulture te su u tu svrhu u čitav proces uključeni Zavod za zaštitu spomenika kulture SR Hrvatske, Restauratorski zavod Hrvatske i Institut za povijest umjetnosti u Zagrebu.¹¹³ Veza s arhitektonskim spomenicima vidljiva je u ulozi koja se dodjeljuje tim dvjema skupinama baštine. I jedna i druga smatraju se izuzetno važnima u pogledu osiguravanja „atraktivnosti” pojedinih turističkih lokaliteta, kao i u njihovom cjelokupnom razvoju.¹¹⁴ S druge strane, uočeno je također i da objema prijete iste opasnosti – urbanizacija, industrija, razvoj infrastrukture i turizma – zbog čega je u oba slučaja bio neophodan pristup koji počiva na principima „aktivne” zaštite.

¹¹³ Marasović 1985: 102

¹¹⁴ Gašparović 1968: 33

Ovakvo bogato iskustvo u izradi kompleksnih i opsežnih planova zasigurno je u konačnici omogućilo da prvi prostorni plan za čitavu republiku u sklopu SFRJ bude upravo Prostorni plan SR Hrvatske, izrađen već 1974. g. i predviđen za razdoblje do 2000. g. Tim je planom i službeno otpočelo uključivanje graditeljskog nasljeđa u prostorno planiranje na najvišoj razini, u državnim planovima.

8. Zaključak

Regionalni prostorni plan južnog Jadrana, rađen od 1967. do 1969. godine, prvi je plan te vrste u Hrvatskoj, koji je obuhvaćao veliko područje sastavljeno od dijelova triju nekadašnjih republika Jugoslavije: Bosne i Hercegovine, Crne Gore i Hrvatske. Plan nije nastao odjednom, nego predstavlja prirodan nastavak višegodišnje prakse izrade manjih prostornih planova u Jugoslaviji te je rezultat iskustva stečenog u sklopu nekoliko različitih planova i projekata koji su mu prethodili. Uspjehu realizacije takvog opsežnog projekta zasigurno je pridonijelo sudjelovanje brojnih institucija i službi iz različitih područja društvenih znanosti, ali i suradnja ostvarena na međunarodnoj razini, posebice s Ujedinjenim narodima.

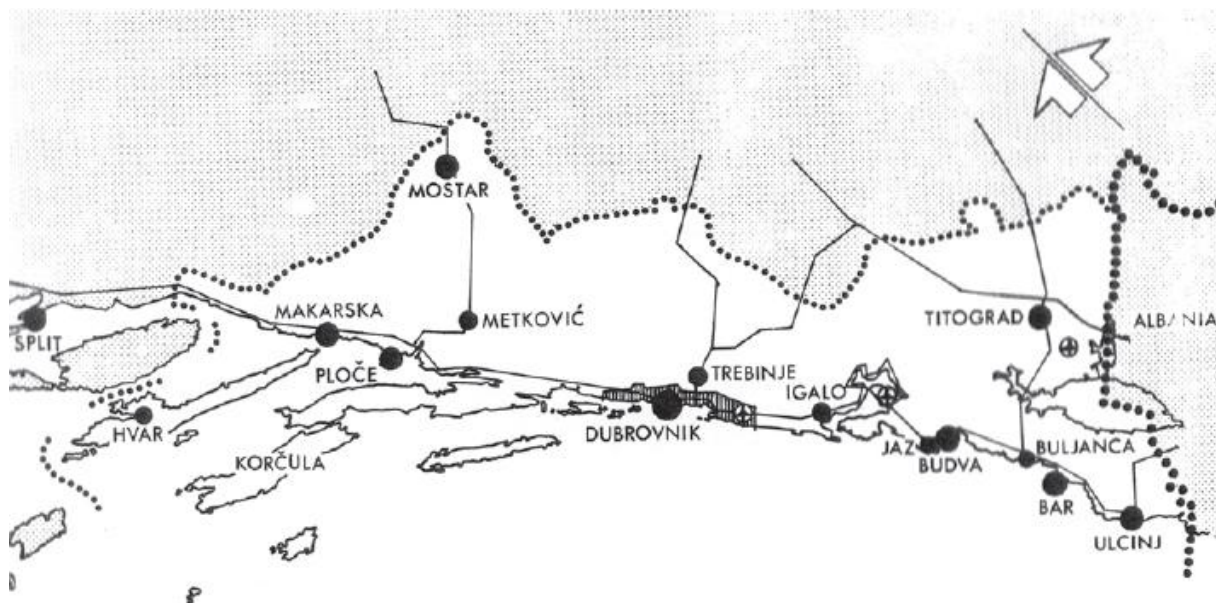
Plan je izuzetno značajna pojava za vrijeme u kojemu nastaje, kako u općem planerskom smislu, tako i iz aspekta zaštite spomeničke baštine. Njegova specifična metodologija, opseg i dugoročnost bile su novost u prostornom planiranju Jugoslavije, kao i uključivanje konzervatorske struke u izradu stručnih studija. U tom je pogledu posebno važno ukazivanje na probleme s kojima su spomenici suočeni, njihova valorizacija i pružanje smjernica za zaštitu u skladu sa suvremenim zahtjevima „aktivne” zaštite. No možda je najvažnija činjenica da je za potrebe studije izrađena evidencija svih spomenika na tom području, što je bio velik, ali i težak zadatak kada se uzme u obzir da tada još uvijek nije do kraja provedena organizacija službi za zaštitu spomenika kulture, ali i da je sva dokumentacija o spomenicima do tada bila neobrađena i neusklađena.

Uključivanje posebne studije posvećene zaštiti spomenika kulture u sadržaj Plana čini ga jednim od najranijih primjera primjene teorije „aktivne” zaštite u praksi na ovim prostorima, odnosno odgovorom na zahtjeve europskih konzervatorskih službi za uključivanje spomenika u razvojni tijek prostornih cjelina te razmatranje njihova položaja i funkcije u suvremenom društvu. To je izravno potaknuto zbivanjima na jadranskoj obali, koja upravo 1960-ih godina doživljava nagli razvoj turizma i stambene gradnje, a time i neizbježno ugrožavanje spomenika uzrokovano masovnom izgradnjom i manjkom brige. Usmjerenost cjelokupnog Plana na turizam kao osovinu razvoja gospodarstva nužno se odrazila i na studiju o spomenicima kulture. Njihova se namjena i zaštita nerazdruživo povezuju s potrebama turizma, što otvara posve novi niz pitanja i problema, koji u konačnici ostaju bez odgovora. Prvenstveno se nameće pitanje je li uopće moguća odgovarajuća zaštita spomenika u vrijeme masovnog turizma za koju se autori naizgled zalažu, pogotovo kada zagovaraju maksimalno iskorištavanje arhitektonskih, prostornih i prirodnih potencijala, sve u ime turizma i

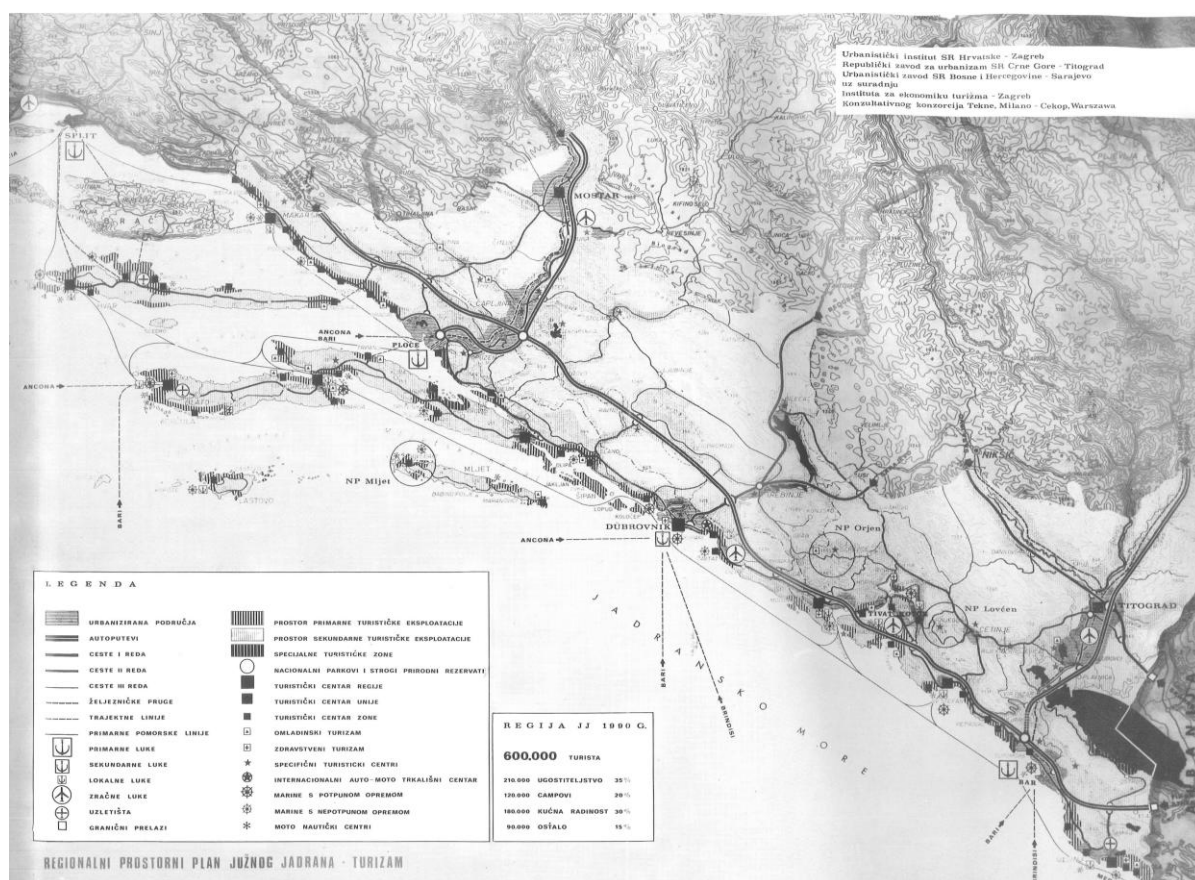
gospodarskog razvoja. Zapravo iznenađuje koliko je zanemaren stvaran utjecaj velikog broja turista na relativno malom području: rasprava je usmjerena uglavnom na izgradnju smještajnih kapaciteta, dok se primjerice ne razmatraju ekološki i društveni aspekti turizma i pojačan promet koji nužno prati povećani broj turista, a posve su zanemarene i posljedice povećanja broja lokalnog stanovništva koje ovdje boravi cijele godine i previđenog razvoja industrije. Stječe se dojam da se pažnja pritom previše posvećuje estetskom dojmu, „ružnim” masivnim objektima koji nagrđuju krajolik svojim stilom i građevinskim materijalima i neatraktivnosti spomenika koji su na rubu propadanja, a nedovoljno uzrocima takvog stanja. Problematican je i predloženi način financiranja zaštite, odnosno izostanak prijedloga nekog stalnog mehanizma financiranja, jer je generiranje sredstava iz uporabe spomenika ne samo nepouzđano, nego i predstavlja prebacivanje odgovornosti na druge te otvara pitanje što će se u tom slučaju dogoditi s onim spomenicima koji to ne mogu.

Unatoč svim navedenim nedostacima u pristupu i obradi spomeničke baštine i postojanju prostora za poboljšanja, Plan predstavlja impresivno ostvarenje za to doba, barem teorijski gledano, iako je upitno bi li ikada bio izrađen da nije bilo suradnje sa stranim partnerima i njihove financijske pomoći, s obzirom da je u to vrijeme Jugoslavija bila relativno nerazvijena i zatvorena zemlja, a organizirana služba zaštite spomenika kulture i prostornog planiranja tek u povojima. Vjerojatno su upravo neiskustvo u takvom obliku planiranja i nedostatak financijskih sredstava naposljetku presudili provedbi Plana. Svi nedostaci mogli su se rješavati postupno, u dugom razdoblju koje je predviđeno za provedbu, da je za to postojala volja, no ambicioznost Plana vrlo brzo pokazala se neostvarivom u praksi i sve inovativne ideje ostale su samo to, ideje. Ipak, iako njegove postavke i preporuke nisu provedene, Plan predstavlja važnu stepenicu u općem razvoju prostornog planiranja u Hrvatskoj, kao i početak obuhvaćanja spomenika kulture u širim prostornim planovima.

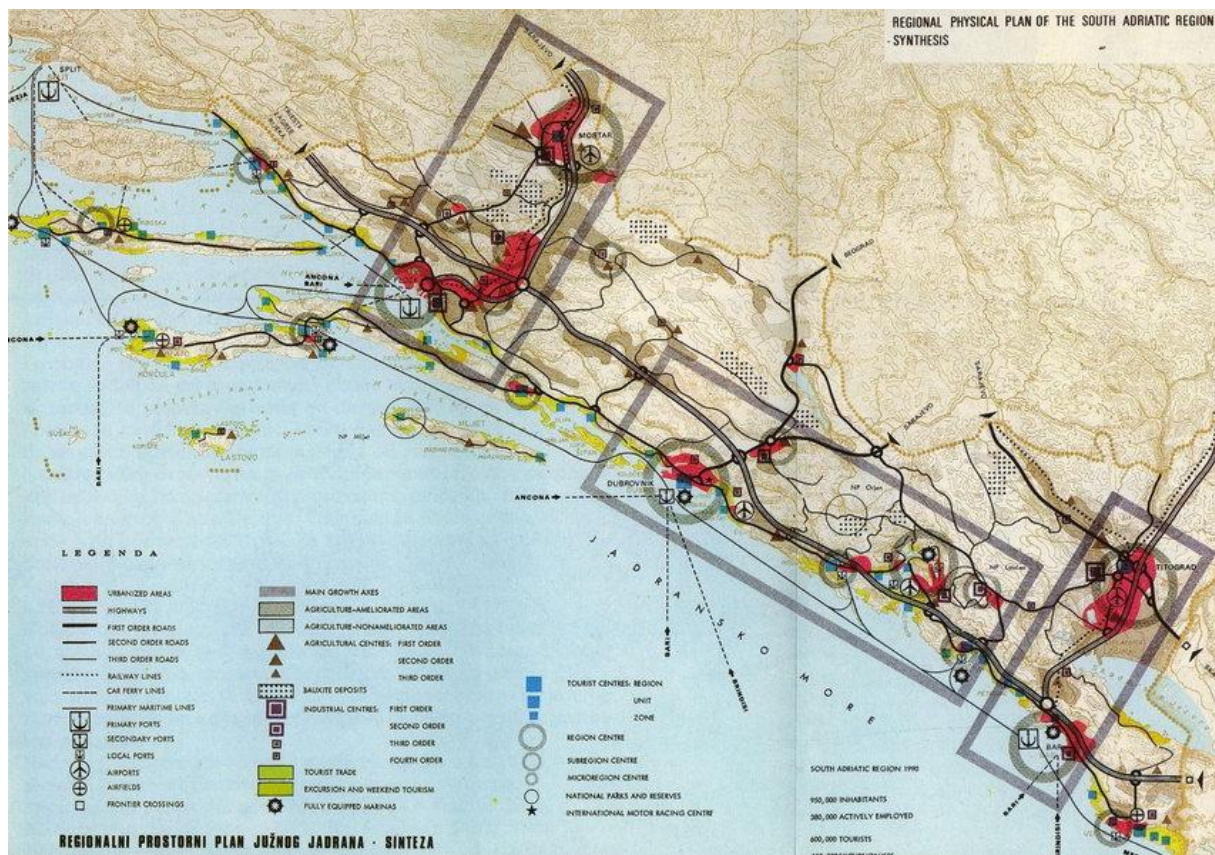
9. Prilozi:

Slika 1. Shematski prikaz područja obuhvaćenog Regionalnim planom južnog Jadrana

Slika 2. Regionalni prostorni plan južnog Jadrana – karta s prikazom podataka o turizmu

Slika 3. Regionalni prostorni plan južnog Jadrana – karta s prikazom sinteze podataka

10. Literatura:

Domanik, Roman (1960.), *Prostorne komponente dugoročnog programa*, u: *Arhitektura: časopis za arhitekturu, urbanizam i primijenjenu umjetnost*, Savez društava arhitekata FNRJ, god.14, br. 4/6, str. 74., Zagreb.

Gašparović, Franjo (1971.), *Prostorno planiranje jadranskog područja i planiranje razvoja turizma*, u: *Arhitektura: časopis za arhitekturu, urbanizam i primijenjenu umjetnost*, Savez društava arhitekata FNRJ, god. 25, br. 111-112, str. 35 – 60., Zagreb.

Gašparović, Franjo (koord.) (1968.), *Regionalni prostorni plan Južnog Jadrana: A 1. Završni izvještaj*, Urbanistički institut SR Hrvatske; Republički zavod za urbanizam SR Crne Gore; Urbanistički zavod SR Bosne i Hercegovine, Dubrovnik.

Gašparović, Franjo (1960.), *Regionalno prostorno planiranje jadranskog područja*, u: *Arhitektura: časopis za arhitekturu, urbanizam i primijenjenu umjetnost*, Savez društava arhitekata FNRJ, god. 14, br. 4/6, str. 73 – 74., Zagreb.

Kajmaković, Zdravko; Prelog, Milan (1968.), *Regionalni prostorni plan Južnog Jadrana: spomenici kulture*, Urbanistički institut SR Hrvatske; Republički zavod za urbanizam SR Crne Gore; Urbanistički zavod SR Bosne i Hercegovine, Dubrovnik.

Lay, Ivan (1963.), *Spomenici kulture u prostornom planiranju*, u: *Zbornik zaštite spomenika kulture*, knjiga XIV, Savezni institut za zaštitu spomenika kulture, str. 109 – 112., Beograd.

Mađarić, Vlado (1963.), *Zaštita spomenika kulture i urbanizam*, u: *Zbornik zaštite spomenika kulture*, knjiga XIV, Savezni institut za zaštitu spomenika kulture, str. 81 – 89., Beograd.

Marasović, Tomislav (1985.), *Aktivni pristup graditeljskom nasljeđu*, Sveučilište u Splitu; Društvo konzervatora Hrvatske; Arhitektonski fakultet Sveučilišta, Split.

Marasović, Tomislav (1983.), *Zaštita graditeljskog nasljeđa*, Društvo konzervatora Hrvatske; [Sveučilište], Filozofski fakultet u Zadru, Zagreb; Split.

Marinović-Uzelac, Ante (1986.), *Naselja, gradovi, prostori*, Tehnička knjiga, Zagreb.

Marinović-Uzelac, Ante (2001.), *Prostorno planiranje*, Dom i svijet, Zagreb.

Mattioni, Vladimir (2003.), *Jadranski projekti: projekti Južnog i Gornjeg Jadrana 1967-1972*. Urbanistički institut Hrvatske, Zagreb.

McLoughlin, J. Brian (1969.), *Urban & Regional Planning: A Systems Approach*, Faber and Faber, London.

Mrak-Taritaš, Ana (2010.), *Uvjeti planiranja i prostorni pokazatelji uređenja turističkih predjela Babin Kuk i Solaris*, u: *Prostor*, Arhitektonski fakultet, sv. 18, br. 1(39), str. 136 – 151., Zagreb.

Mušić, Marjan (1963.), *Region i zaštita spomenika*, u: *Zbornik zaštite spomenika kulture*, knjiga XIV, Savezni institut za zaštitu spomenika kulture, str. 105 – 109., Beograd.

Pasinović, Antoaneta (1969.), *Projekt Južnog Jadrana*, u: *Arhitektura: časopis za arhitekturu, urbanizam i primijenjenu umjetnost*. Savez društava arhitekata FNRJ, god. 23, br. 104, str. 8 – 24., Zagreb.

Piha, Branislav (1973.), *Prostorno planiranje*, Novinska ustanova Službeni list SFRJ, Beograd.

Prelog, Milan (1971.), *Jadranske teme*, u: *Arhitektura: časopis za arhitekturu, urbanizam i primijenjenu umjetnost*. Savez društava arhitekata FNRJ, god. 25, br. 111-112, str. 75 – 79., Zagreb.

Prelog, Milan (1967a), *Program dugoročnog razvoja i plan prostornog uređenja jadranskog područja: kulturna baština u prostornom planu Jadrana*. Urbanistički institut SR Hrvatske, Zagreb.

Prelog, Milan (1967b), *Prostorno planiranje i kulturna baština jadranske obale*, u: *Arhitektura: časopis za arhitekturu, urbanizam i primijenjenu umjetnost*. Savez društava arhitekata FNRJ, god. 21, br. 93/94, str. 7 – 19., Zagreb.

Radeljak, Petra (2012.), *Prostorno planiranje na području Šibensko-kninske županije od druge polovice 20. stoljeća*, u: *Sociologija i prostor: časopis za istraživanje prostornog i sociokulturnog razvoja*, Institut za društvena istraživanja, god. 50., br. 3 (194), str. 345 – 377., Zagreb.

Stalna konferencija gradova Jugoslavije (1967.), *Zaštita spomenika kulture u gradovima: [Materijal sa savjetovanja stalne konferencije gradova Jugoslavije: Ohrid, 13. i 14. jun 1967].*, s. n., Beograd.

The Venice Charter: International Charter for the Conservation and Restoration of Monuments and Sites (1964.), preuzeto s: http://www.icomos.org/charters/venice_e.pdf (pristupljeno u svibnju 2016.)

Zakon o urbanističkom i regionalnom prostornom planiranju (1961.), Narodne novine, br. 21/god. XVI, str. 127 – 130., Zagreb.

Zakon o urbanističkom i regionalnom prostornom planiranju (1966.), Narodne novine, br. 39/god. XXII, str. 206 – 209., Zagreb.

Zakon o zaštiti spomenika kulture (1960.), Narodne novine, br. 18/god. XVI, str. 212 – 220., Zagreb.

Zimmerman, Ratimir (2007.), *Prostorno planiranje u Jadranskoj Hrvatskoj: 1965 – 2005.*, u: *Čovjek i prostor: arhitektura, kiparstvo, slikarstvo i primijenjena umjetnost*, Udruženje hrvatskih arhitekata, god. 54, br. 1/2, str. 48 – 51., Zagreb.

11. Izvor ilustracija:

Gašparović, Franjo (koord.) (1968.), *Regionalni prostorni plan Južnog Jadrana: A 1. Završni izvještaj*. Urbanistički institut SR Hrvatske; Republički zavod za urbanizam SR Crne Gore; Urbanistički zavod SR Bosne i Hercegovine, Dubrovnik. (*Slika 2*)

Marić, Jure (2009.), *Prostorno planiranje u Dubrovačko-neretvanskoj županiji*, u: *Geoadria*, Hrvatsko geografsko društvo - Zadar, Odjel za geografiju, Sveučilište u Zadru, sv. 14, br. 1, str. 87 – 140., Zadar. (*Slike 1 i 3*)